

Magdalena Stroe¹

„Aș dori să nu existe niciun fel de discriminări etnice, rasiale, iar omul să fie judecat strict prin ceea ce este el ca valoare umană”

(*Povesteți-mi despre dumneavoastră, despre locul nașterii...*) Mă numesc Stroe Magdalena Maria Ana. M-am născut la Cluj, în 1925. (*Aveți 80 de ani. Nu-i arătați...*) Mulțumesc. Provin dintr-o căsătorie mixtă: mama unguroaică și tatăl român. Mama descindea dintr-o familie de nobili unguri sărăciți, declasați, din zona Târgu Mureșului, iar tata era regățean, din zona Buzăului, din Pogoanele. Tata a venit cu administrația română în Ardeal, a cunoscut-o pe mama, s-au plăcut și s-au căsătorit. (*Cum se numeau părinții dumneavoastră?*) Tata se numea Stroe Dache și mama, pe nume de fată, Szakács Paula. Părinții mei erau oameni cu vederi democratice. Simplul fapt că s-au căsătorit, unul fiind român — celălalt maghiar, denotă acest lucru. (*Imediat după primul război mondial?*) Nu imediat, la vreo patru ani după război, prin '22 s-au căsătorit. Mama a încercat să învețe românește, tata a făcut eforturi să învețe limba maghiară — pe care — deși e o limbă foarte grea, a vorbit-o, la un nivel, să zicem — cu bunăvoință — satisfăcător. Dar vreau să subliniez următorul lucru: Tatăl meu în viața lui nu s-a adresat unui maghiar în limba română. Folosea limba maghiară, chiar dacă el nu vorbea corect această limbă și chiar dacă persoana respectivă cunoștea foarte bine româna. Din politețe.

(*Ați copilărit în Cluj?*) Da, acolo m-am născut, acolo am copilărit, acolo am terminat liceul și facultatea. Posibilitățile materiale ale părinților nu erau deosebite, tata fiind bugetar, dar ei au făcut eforturi foarte mari ca să primesc „o educație aleasă”, cum se spunea la vremea respectivă. De mic copil am învățat limba germană, apoi am făcut balet, am înotat. De la vârsta de șapte ani am cântat la pian. După ce am devenit elevă de liceu am luat ore particulare de franceză, ca să mă perfecționez în această limbă. Așadar, părinții mei au făcut eforturi, zic eu, chiar peste puterile lor, pentru că salariile nu erau prea mari, dar au făcut aceste eforturi.

(*Sunteți singura lor fiică?*) Da. Am mai avut un frate, care însă a murit la câteva luni după naștere. Am fost copil singur la părinți, un copil deschis la minte și cu o adevărată pasiune pentru citit. După ce am parcurs literatura pentru copii, de la o vârstă fragedă, chiar de la 12-13 ani, am început să citesc literatură de cea mai bună calitate pentru adulți. Thomas Mann, Romain Rolland, Stefan Zweig, Martin Andersen Nexö, Roger Martin du Gard, Tolstoi, Dostoievski etc. Această literatură profund umanistă mi-a permis să vin în contact cu valori morale înalte. În 1940 aveam 14 ani, mergeam spre 15. Clujul împreună cu Ardealul de Nord a fost anexat Ungariei. Părinții mei au decis să rămână pe loc, decizie care avea să-i coste. Mama a fost cea care a hotărât în ultimă instanță să nu ne refugiem, dar spre amărăciunea ei a venit în contact cu o altă Ungarie decât cea pe care ea o cunoscuse înainte. Era o Ungarie șovină, radicalizată. Pensia lui tata fiind foarte mică, am ajuns într-o situație materială precară, am suportat mari privațiuni. La toate acestea s-au adăugat și unele umilințe la care au fost supuși tata ca român și mama ca soție de român. Mama, în această evoluție a lucrurilor, s-a îmbolnăvit, a făcut tensiune oscilantă și în '42 a murit, la vârsta de doar 47 de ani.

Revin la anul 1940. Până atunci am învățat la liceul Principesa Ileana, un liceu foarte bun. După Dictatul de la Viena, normal, liceele românești au părăsit Ardealul de Nord. Era în formare un liceu românesc, la Cluj, dar într-o fază incipientă. Mama era protestantă, calvinistă. Episcopul reformat al Ardealului, un reputat teolog și filozof, Tavaszy Sándor, era o rudă de-a mamei și, în acest context, părinții m-au înscris la liceul reformat de fete, un liceu de elită, la care au avut acces și câteva fete evreice. Au avut

¹ **Magdalena Stroe** este „Drept între Popoare”. A fost intervievată de **Adrian Onică** la **București în 20 și 21 iulie 2005**. E născută în 1925, într-o familie mixtă, româno — maghiară, din Cluj și a urmat studiile în orașul natal. În primăvara lui 1944 i-a dat actele personale prietenei sale evreice, Hanna Hamburg, ajutând-o în acest fel să plece din oraș, de unde urma să fie deportată. I-a salvat astfel viața. După război a urmat Universitatea Bolyai din Cluj, iar după absolvirea acesteia, a plecat la București, încadrându-se ca profesoară la Universitate. Din 1955 a trecut la Institutul de Arte Plastice, unde a predat filozofie până în 1988, când s-a pensionat. A supraviețuit cutremurului din martie 1977, cu toate că blocul în care locuia a fost distrus în totalitate. În anul 2003 Institutul Yad Vasem din Ierusalim i-a acordat titlul de „Drept al Poporului Român”, pentru că a salvat viața prietenei sale Hanna, care a fost prezentă la festivitate. În mai 2005 Congregația Adas Izrael, condusă de rabinul Wohlberg, a invitat-o pe Magdalena Stroe la Washington, SUA, pentru a o sărbători și a-i grava numele pe o piatră comemorativă aflată în curtea sinagogii (n.a.).

acces, deoarece tații lor au primit în primul război mondial înalte decorații pentru acte de eroism, ceea ce a adus familiilor lor anumite privilegii. Fetele lor puteau de exemplu să învețe în licee mai deosebite, cum ar fi *Marianum*-ul — liceul de fete catolic — și liceul reformat de fete, ambele licee confesionale.

A fi „un corp străin”

Printre fetele evreice care au avut acces la liceul reformat era și Hanna Hamburg. Părinții ei erau divorțați — tatăl, un celebru oftamolog din Cluj, fost membru în Consiliul Național de conducere al minorității evreiești din România, iar mama, tot medic, prima femeie medic psihiatru care a absolvit medicina la Viena. (*Cum se numea mama?*) Pe nume de fată Becski Irén. Domnul Anavi², pe care l-am cunoscut la mama Hannei, ar putea să vă povestească multe despre Becski Irén. Era o femeie ieșită din comun, o deschizătoare de drumuri. Hanna, prietena mea, și acum, când publică o carte de psihologie — ea fiind un cunoscut psiholog —, semnează cu numele mamei sale, Becski, în semn de omagiu.

De Hanna m-a legat o prietenie profundă, aveam un nivel de cultură asemănător, citeam aceleași cărți, iubeam aceeași muzică, frecventam aceleași concerte și audiții muzicale. Liantul care a cimentat această prietenie a fost cultura, peste care s-a suprapus însă un altul cu conotații politice, rasiste, deoarece noi am pătruns într-un mediu de mică burghezie maghiară, naționalistă, xenofobă, în care amândouă eram corp străin. Profesorii s-au purtat extraordinar și cu fetele evreice, și cu mine, nu ne-au făcut nicio secundă să ne simțim alteritatea, cu excepția profesoarei de germană și a profesoarei de istorie, care amândouă erau naționaliste și nu pierdeau ocazia să își facă cunoscute convingerile; în rest, jos pălăria!

(*Profesorii erau reformați?*) Reformați. Era o condiție ca să poată profesa la acest liceu.

(*În ce limbă se predă?*) Maghiară. Era liceul reformat de fete, era Ungaria... normal, în limba maghiară. (*Știați maghiara și dumneavoastră?*) Cum de nu, era limba mea maternă, limba mamei mele. Aici pot chiar să vă dau un amănunt. Tata a fost de acord ca prima limbă pe care o învăț să fie limba maghiară, considerând că e firesc ca un copil să cunoască în primul rând limba mamei sale. Mai arătați-mi pe cineva, la ora actuală, care să judece așa³. Și era român sadea cu ascendențe muntenești și oltenești. Bunicul matern al tatălui meu era oltean, din familia Țițeica, familie care l-a dat pe marele matematician Gheorghe Țițeica. Deși oltean, străbunicul meu Constantin Țițeica s-a stabilit lângă Buzău, la Pogoanele. Bunica a crescut acolo și tot acolo s-a măritat. Se numea Ioana Țițeica, pe numele ei de fată.

Și acum pentru că suntem la capitolul rude vă relatez că senatorul Frunda mi-e nepot. (*György Frunda?*) Mama lui mi-a fost vară primară.

Mama s-a măritat cu un român, fratele ei — bunicul lui György Frunda — s-a căsătorit cu o româncă, iar nepoții unui alt frate, Dénes, trei la număr, s-au căsătorit tot cu românce. Era și a rămas o familie deschisă, cu vederi democratice familia mamei mele.

(*Să revenim la atmosfera liceului reformat...*) Da, imediat ajung acolo. Vroiam să vă spun — de aceea am făcut paranteza — că Frunda nu are sânge maghiar decât în proporție de cincizeci la sută, el având o bunică româncă și un bunic slovac. Dar este un exemplu pentru ceea ce numesc eu liber arbitru în stabilirea naționalității. Cunosc mulți oameni care provin din căsătorii mixte și care se identifică sută la sută cu una din părțile componente, care se simt, deci, sută-n sută maghiari, ori români. Nepotul meu s-a identificat cu partea maghiară, păstrând însă o mare deschidere pentru alteritate.

Îmi aduc aminte de un episod: cu ocazia căsătoriei sale, la Târgu Mureș, mi-a spus că are de gând să candideze, să intre în viața politică. I-am spus: „Gândește-te bine ce faci” și el mi-a răspuns: „Magda, fi liniștită. Eu, dacă voi face politică, voi lupta pentru înțelegerea dintre români și unguri”. Asta a fost pe 11 martie 1990 — atunci s-a căsătorit — și pe 18 martie au izbucnit evenimentele de la Târgu Mureș. Și într-adevăr pot să spun că, deși militează pentru drepturile maghiarilor, implicit luptă pentru înțelegerea dintre români și unguri. Ca de altfel U.D.M.R.-ul.

(*Dumneavoastră ce vă considerați?*) Ei, acum trecem la cealaltă categorie. Eu mă consider și ungueroaică și româncă. Jean Paul Sartre, analizând condiția intelectualului în societatea modernă, evidențiază „bastarditatea” acestuia, fiind vorba de o categorie socială care nu e integrată în niciuna din clasele sociale, care viețuiește la punctul lor de interferență, dar care, tocmai datorită „bastardității” sale, datorită faptului că nu se identifică cu niciuna din clasele sociale, are acces la obiectivitate. Așa mă consider eu, un fel de

² E vorba de scriitorul Anavi Adam, decedat în 2009 la Timișoara, a cărui povestire de viață a fost publicată în Smaranda Vultur (coord.), *Memoria salvată. Evreii din Banat, ieri și azi*, (prefață de Smaranda Vultur, postfață Victor Neumann), Editura Polirom, Iași, 2002 (n.a.).

³ Mi-am adus aminte de un caz mai „recent”. Filozoful Alexandru Boboc, fiind căsătorit cu o maghiară a învățat limba soției, iar copiii vorbesc maghiara și poartă nume (Magda, Mihai) care sună la fel în ambele limbi (M.Stroe).

„bastard” din punctul de vedere al naționalității, un fel de „dublu agent” din naștere. Mă doare dacă sunt atacați unghurii, mă doare dacă sunt atacați românii. Visul meu e ca aceste două etnii să se înțeleagă între ele și nimeni niciodată să nu trăiască momente în care să i se reproșeze că este maghiar sau că este român. Am trăit până la vârsta de 14 ani într-o societate, ca să zic așa, „românească”, apoi am trăit patru ani într-o societate „maghiară”, asistând la lucruri dureroase și, tocmai din cauza aceasta, aș dori să nu existe niciun fel de discriminări etnice, rasiale, iar omul să fie judecat strict prin ceea ce este el ca valoare umană. Se pare însă că este vorba de o utopie. Oricum, punctul meu ahileic, punctul meu vulnerabil, este tocmai problema națională.

Îmi aduc aminte că fiind elevă de liceu mergeam pe stradă cu mama și vorbeam unghurește. Întâlnindu-ne cu profesoara de biologie am salutată-o. A doua sau a treia zi, când am avut oră de biologie, m-a apostrofat pentru că am vorbit unghurește pe stradă. Vorbeam cu mama mea în limba maternă a mamei mele și a mea. (*Erați la liceu atunci?*) Eram la liceu și aveam vreo 11-12 ani. Era sub români, prin 1936-37. La 14 ani, în urma Dictatului de la Viena, am trecut la maghiari. La maghiari am avut de tras ca jumătate româncă, purtând un nume românesc care imediat atrăgea atenția. (*Ce s-a întâmplat?*) De exemplu, profesoara de germană, deși eu vorbeam germană încă de acasă, nu mi-a dat nota maximă. În rest, timp de patru ani am avut la toate materiile nota maximă. Pe stradă puteai să fii apostrofat dacă vorbeai românește și calificat de „valah împuștat”. Exact ce se putea întâmpla înainte, dacă vorbeai unghurește, doar că atunci erai trimis la Budapesta în calitate de „boanghin împuștat”. Acesta era dictonul obișnuit atunci: „Dacă nu-ți place, du-te la Budapesta”. Am înregistrat și am interiorizat toate aceste forme de discriminare și agresare. Era vorba de sufletul unui copil foarte sensibil, educat în spirit umanist, și impactul a fost cu atât mai puternic.

Apropo, o altă paranteză... Să știți că nu toate colegile maghiare din clasă aveau un comportament discriminatoriu, distant. Erau printre colegile de liceu și niște fete admirabile, cu care am rămas toată viața prietenă, care luau atitudine împotriva colegelor xenofobe, care le făceau de două parale și care ostentativ erau alături de mine, în absolut orice situație. Deci erau și asemenea excepții, dar eu mă refer acum la cota medie, care, fără manifestări violente, te făcea să-ți simți alteritatea. În acest context, în mod firesc, m-am apropiat de colegile mele evreice, pentru că eram supuse, într-o formă mai fină, mai delicată — repet, nu era vorba de înjurături, de nimic de genul acesta — aceluiași discriminări. Eu m-am solidarizat cu ele, iar de Hanna — după cum am arătat — m-a legat o prietenie profundă. Sigur, au existat afară, în viața de toate zilele, manifestări vulgare, grosolane, chiar criminale, dar eu mă refer la atmosfera din liceu, care, în mare, era civilizată, pentru că profesorii erau civilizați.

Au murit la deportare

(*Cum se numeau prietenele care erau alături de dumneavoastră?*) Marcella Edith și Nagy Eva. Edith, săraca, a murit și Eva nu știu dacă mai trăiește sau nu. (*Iar celelalte evreice de care ați spus că v-ați apropiat, în afara de Hanna?*) Da, se numeau Farkas Ági, Meisel Ági și Ritók Márta. Au murit la deportare. Dar să revenim la Edith și la Eva, prietenele „militante”. Tatăl lui Edith era de origine italiană. Nu Marcella se numea inițial, ci Margiollo, ceva în genul ăsta. Străbunicul lui Edith venise ca și constructor în Ungaria și, deși de atunci s-au succedat câteva generații, tatăl lui Edith și însăși Edith mai păstrau în înfățișarea lor ceva din zestrea genetică siciliană. Mama ei era unghuroaică, dar și tatăl ei se considera unghur, pentru că era deja a treia sau a patra generație trăită în Ardeal. Bunica lui Nagy Éva era o aristocrată, baroană din familia Henter. Tatăl ei era inginer agronom și în perioada interbelică administra o mare moșie a unui prinț din Muntenia. Nu-mi mai aduc aminte, era ori Mavrocordat ori Știrbei, în orice caz, un nume de răsunet. Vacanțele, Eva le petrecea la moșie, la părinți. În sezonul de școală venea la Cluj, ca să poată studia în limba maghiară. De altfel, vorbea perfect românește. Astea erau cele două prietene. Aș aminti cu emoție și recunoștință și numele altor colege imune la xenofobie: Csáky Ida, Székely Ildikó, Madar Lenke, Nagy Márta. (*Vă vizitați cu Edith și Eva în afara școlii?*) Eram tot timpul împreună. Locuiam în aceeași zonă și eram împreună nu numai la școală, ci și după ore. Pe Edith am meditat-o chiar la matematică.

(*În ce zonă locuiați în Cluj?*) Pe strada Andrei Mureșan, apoi pe strada Anatole France. (*Și părinții se vizitau?*) Nu se vizitau, dar se cunoșteau.

Acum să vorbim despre situația politică de atunci a Ungariei. Ungaria era un stat care a încheiat, ca și România, un pact cu Germania. (*Pactul tripartit cu Germania...*) Pactul cu Germania, nu știu exact care, aveam doar 14 ani și copiii nu erau atât de politizați atunci, ca acum. Din acest punct de vedere, Ungaria avea o situație similară cu România. Când a izbucnit războiul, în '41, împotriva Uniunii Sovietice, au participat și ei cu trupe, exact cum a participat și România. Din punctul de vedere al atitudinii față de

populația evreiască, ce era numeroasă în Ardealul de Nord, peste 100 de mii, poate chiar 150 de mii... erau mari diferențe între Ungaria și România. Ce s-a întâmplat...? Holocaustul în România a avut loc în '40-'41. Mă refer la crimele legionarilor, la masacrele din București, la pogromul din Iași și la masacrele și deportările din Bucovina și Basarabia. După care, situația oarecum s-a mai normalizat. Inițial, Antonescu avea în vedere și el „Endlösung-ul”, „soluția finală”, dar, fiind un militar inteligent, în iarna lui '42-'43 el a înțeles că nemții pierd războiul. Drept care, în România n-a mai avut loc deportarea populației evreiești așa cum era prevăzut în proiectul inițial. Sigur, erau fel de fel de legi rasiale, evreii erau supuși la fel de fel de privațiuni, asupri și umilințe, inclusiv deportări parțiale, dar n-a mai avut loc o deportare în masă a lor. În Ungaria situația între '40 și '44 era aproximativ asemănătoare cu situația României anilor 1942-44. (*Vă referiți la Ungaria, cu tot cu Ardealul de Nord...*) Cu Ardealul de Nord, evident. V-am spus că ce spun despre perioada '40-'44 respectă situația istorică și geografică a acestor două țări. Erau restricții, se aplicau legi rasiale, care urmăreau maghiarizarea industriei și a comerțului prin excluderea proprietarilor evrei. Aceștia nu mai puteau păstra fabricile, magazinele și prăvăliile lor, dar se găseau soluții. Apărea cineva, evident un „arian”, care prelua prăvălia sau fabrica și care, la înțelegere cu fostul proprietar, îi asigura și acestuia o parte din câștig. În școli era „numerus clausus”. În unele școli era chiar „numerus nullus”, dar în general era numerus clausus și foarte pușini, aproximativ 1-2 la sută din tinerii evrei reușeau să pătrundă în facultăți. Situația însă s-a schimbat radical începând din martie '44. Ce s-a întâmplat? Se pare că Horthy, care era anglofil, a avut niște tentative de rupere de Axă care n-au fost pe placul nemților și, drept răspuns, aceștia au ocupat Ungaria. În martie 1944 a venit la putere un guvern fascist și au intrat în vigoare și pe teritoriul Ungariei legile rasiale de la Nürnberg. Imediat, populația evreiască a fost obligată să poarte steaua galbenă, ceea ce, cu anumite excepții, nu s-a întâmplat în România și nici în Ungaria, până în martie '44. A urmat apoi, la vreo lună-două, ghetozarea evreilor. Aceștia au fost somați să-și părăsească locuințele și cu câte-un geamantan în mână să se ducă în ghetourile înființate ad-hoc. Ghetoul din Cluj a fost amenajat pe teritoriul fabricii de cărămidă și adăpostea între 8.000-10.000 de oameni. (*Cei din Cluj...*) Evreii din Cluj și din împrejurimi, cărora li s-a spus că ulterior vor fi trimiși în lagăre de muncă.

Asistând la aceste evenimente, chiar fără să cunosc ororile din lagărele de exterminare, simțeam că se va produce ceva cumplit. Simplul fapt de a alunga niște oameni din casele lor, de a-i obliga să meargă într-un ghetou, să doarmă sub cerul liber și de-acolo să fie încărcăți în niște vagoane de vite spre o destinație necunoscută prefigura un destin amenințător. Au mai apărut și niște afișe, în care populația era avertizată că cine va îndrăzni să ajute populația evreiască să se sustragă de la ghetozare sau deportare va plăti cu propria viață.

Noua situație politică s-a răsfrânt și asupra procesului de învățământ: după martie 1944, în câteva săptămâni, școlile s-au închis. Eu eram în ultima clasă de liceu. În mod normal în iulie trebuia să avem bacalaureat. Am dat acest bacalaureat în luna aprilie. Era război, era ocupație nemțească, orașul era ticsit de soldați — frontul se apropia —, era mai bine pentru copii să stea acasă lângă părinți. În acest context a venit prietena mea Hanna, ca să își ia rămas bun de la mine înainte de a se prezenta la ghetou. Simțeam că pe prietena mea o așteaptă o mare suferință. A face ceva pentru ea devenise pentru mine măsura propriei mele omenii. Și așa a început acest război al meu împotriva imensei mașini represive naziste.

În filmul „Războiul lui Murphy”, Peter O'Toole, într-o creație actoricească de neuitat, întruchipează un soldat american care se luptă singur împotriva unui submarin german. E vorba de un individ care se ia la trântă cu un sistem. Asta am făcut și eu. N-am lăsat-o pe Hanna să se ducă la ghetou. I-am dat actele mele: certificatul de naștere și de botez; de buletin de identitate nu dispuneam, neavând încă vârsta majoratului. Hanna a folosit aceste acte, reușind cu ajutorul lor să părăsească Clujul, să treacă peste nenumăratele baraje de control, înființate special pentru a vâna evreii ce ar fi îndrăznit să se sustragă deportării. În cele din urmă ea s-a alăturat mamei sale care trăia și ea sub falsă identitate, undeva în vestul Ungariei. După aceasta a urmat un alt capitol în viața ei, destul de complicat și foarte dramatic.

Acuma discutăm însă altceva. Discutăm ce s-a întâmplat în primăvara lui '44. Deci i-am dat actele și am rămas fără ele. Ulterior am obținut certificatul de bacalaureat, dar am ales să stau în casă, să nu risc, pentru că, în felul acesta, numai atunci m-ar fi strivit tăvălugul punitiv al sistemului, dacă Hanna ar fi fost prinsă cu actele mele. Stăteam într-un cartier de vile, într-o casă cu grădină. Cele două prietene bune ale mele erau în apropiere... Am evitat să merg în centrul orașului unde aveau loc dese legitimări. De altfel, nici nu era recomandabil ca o adolescentă să circule printr-un oraș ticsit de soldați. În octombrie, Clujul a fost eliberat de trupele sovietice și românești după o lună de zile de lupte grele la Turda. Atunci am putut și eu să respir în sfârșit liber. Până atunci, trebuie să vă spun că, dacă zăream o uniformă pe stradă, indiferent că era maghiară sau germană, începeam să tremur. Tata nu știa nimic din cele întâmplate. Nu avea niciun sens să îl neliniștesc și oricum n-avea cum să mă ajute. (*Așadar numai dumneavoastră știți.*) Eu

singură știam. Era secretul meu. (*Lupta dumneavoastră...*) Nici măcar celor două prietene nu le-am spus, că ar fi început și ele să se agite. Am închis în mine acest secret.

(*A reușit Hanna să se întâlnească cu mama ei?*) S-a întâlnit cu mama ei. Mama ei lucra, sub o identitate falsă, la o familie de moșieri, ca guvernantă, și a prezentat-o pe Hanna nu ca pe fiica ei, ci ca pe o nepoată din Ardeal. Dorind s-o știe într-un loc mai ferit, mama a renunțat la post recomandând-o în locul ei pe Hanna. Astfel, Hanna a lucrat câțva timp la această familie. Dar se pare că ei au început să intre la bănuielei sau poate erau doar curioși, pentru că Hanna a observat că îi desfăceau corespondența. Speriată, Hanna și-a dat demisia, ducându-se la mama ei la Budapesta, trăind cu spaima în suflet. Numai cine a suportat o presiune asemănătoare poate să înțeleagă cât de terifiantă și de epuizantă este viața de fugar, teama permanentă de a fi recunoscut de cineva.

Și acum, pentru a înțelege meandrele ulterioare ale vieții lui Hanna, trebuie să ne întoarcem la ghetoul din Cluj. Acolo au început deportările pentru Auschwitz. Dar tot acolo au avut loc negocieri între un avocat evreu, Kasztner Rezső, și autoritățile germane. Ca urmare, s-a format un grup destul de eterogen, din care au făcut parte oameni foarte bogați, alături de intelectuali marcanți, dar și de oameni săraci. (*Au putut să negocieze cu germanii?*) Au negociat. În acest grup a fost inclusă și familia Hannei, tatăl, mama vitregă și fratele cu trei ani mai mic decât ea. Ei nu erau oameni bogați. Trăiau bine, fără să aibă avere. De exemplu, n-aveau o locuință proprietate personală. Locuiau cu chirie într-un apartament civilizat, din centrul orașului. Dar Iosif Hamburg era un medic eminent, care în trecut a făcut parte din Consiliul de conducere al evreilor din România, fiind un membru cu greutate al comunității evreiești, nu numai clujene.

Am o prietenă foarte bună, care trăiește în Israel, al cărei tată era contabil. Mama nu lucra, creștea doi copii, familia descurcându-se greu dintr-un salariu. Au fost incluși și ei în acest grup, care s-a bucurat de un tratament special. Au fost duși la Budapesta, unde au staționat câțva timp, de-acolo au fost transferați în lagărul de la Bergenbelsen, iar apoi — într-un târziu — trecuți în Elveția. Acest grup s-a salvat. A fost un grup controversat. Unii i-au considerat trădători pe cei care au organizat acțiunea. Hanna fiind la Budapesta, a aflat de existența acestui grup din care făceau parte tatăl și fratele ei. Punând în balanță plusurile și minusurile, a luat decizia să se alătore grupului deoarece situația ei era foarte precară. În fiecare zi bandele extremiste mergeau la vânatoare de evrei. Alungau evreii din casele pe care scria cu litere mari „casă cu evrei”, îi mânau spre Dunăre, unde îi mitraliau. Fiind evreu, erai în afara oricăror legi: dacă erai omorât, cu atât mai bine, legea nu condamnă ucigașul, pentru atâta lucru. Presiunea a fost foarte mare și Hanna a considerat că, oricum, față de viața de fugar cu acte false, cu posibilitatea de a fi recunoscută oricând de cineva din Cluj, era mai sigur să se alătore acestui grup, deși deznodământul pozitiv, nici în acest caz, nu era garantat sută la sută.

Despre destin și procese ticluite

Soarta de după război a Hannei te face să te gândești la destin, la acel *anankè*, prin care vechii greci desemnau destinul implacabil, care te urmărește și te strivește, care nu poate fi deturnat orice ai face. Hanna a avut și ea un „anankè” al ei, care a fost distorsionat de două ori. Prima oară, când eu i-am dat actele mele, ca să poată părăsi Clujul. Și a doua oară, când s-a alăturat benevol aceluia grup, crezând că face ceva salutar pentru ea.

După război Hanna s-a înscris la Facultatea de Psihologie a Universității din Budapesta. Era studentă când — în '49 sau '50, nu mai știu exact anul —, a fost arestată. În Ungaria se desfășura la vremea respectivă procesul lui Rajk. Era perioada când în fiecare țară de „democrație populară” se căutau cu lumânarea agenți străini inventați, care s-ar fi infiltrat în mișcarea comunistă. La noi era Pătrășcanu, în Ungaria era Rajk, în Cehoslovacia era Arthur London și-așa mai departe. Deci Rajk a fost condamnat și executat ca spion anglo-american; iar Hanna a fost arestată și încarcerată ca spionul lui Rajk. Ea în viața ei nu l-a văzut pe Rajk, dar faptul că a ajuns în Elveția a fost folosit ca un argument împotriva ei. A fost unul din procesele acelea ticluite, în care oameni nevinovați erau acuzați de fel de fel de aberații. Hanna a stat la pușcărie câțiva ani. În '56, cum era și firesc, a fugit din Ungaria, stabilindu-se la Paris. Acolo l-a cunoscut pe soțul ei, pe Pierre Kende, renumit politolog și sociolog, profesor la Școala Națională de Sociologie din Franța, cu cărți traduse în numeroase limbi. Hanna și-a făcut și ea un nume în domeniul psihologiei. (*Deci, prietena dumneavoastră se numește Hanna Kende acum?*) Hanna Kende, evident.

(*De ce s-a întors din Elveția tocmai la Budapesta? Să se înscrie la școală?*) Da, să facă o școală bună. Școala din Budapesta era foarte bună. La Cluj vechea universitate românească încă nu se întorsese din refugiu, iar universitatea maghiară s-a retras de pe teritoriul Ardealului de Nord în vechea Ungarie. Era perioada în care se înfiripa Universitatea Bolyai, dar totul era în fază incipientă. Acesta a fost considerentul pentru care

ea a ales Budapesta; de-acolo a plecat în Franța, unde și-a cunoscut soțul. Acum amândoi sunt pensionari. Jumătate de an stau în Franța, la Paris, într-o suburbie a Parisului, unde au o vilă frumoasă, cu grădină mare, și jumătate de an stau la Budapesta, pentru că și-au păstrat tot timpul legăturile, inclusiv relațiile de muncă cu Budapesta.

Dar să revin și să vă explic de ce vorbesc de un destin implacabil în cazul Hannei. Eu cred că destinul ei era ca să cunoască detenția, condițiile de lagăr și de închisoare. Ea a crezut că se sustrage și pe moment s-a sustras, dar până la urmă tot acolo a ajuns. De ce vă spun acest lucru...? Pentru că — deschidem o altă paranteză — eu sunt o supraviețuitoare a cutremurului din 4 martie '77. Am stat într-un bloc care s-a prăbușit atunci. Existau toate condițiile create ca eu să fiu acasă și să mor, dar nu a fost să fie, pentru că în fișa mea personală nu era trecut că trebuie să dispar în acel cutremur.

Ascultați-mă cu atenție. Cu două săptămâni înainte de cutremur m-a sunat o prietenă, Apor Ili de la Cluj, care mi-a relatat că împreună cu soțul ei s-au înscris la o excursie în Uniunea Sovietică și că la începutul lui martie, nu știa exact, pe data de 3 sau pe data de 4, sosesc la București; aici staționează câteva ore — între 19 și 24 — și să-i aștept în gară ca să petrecem împreună seara respectivă. M-am bucurat, rugând-o să-mi comunice telefonic data exactă. Cum am aflat ulterior, data exactă era 4 martie. Ili mi-a telefonat de la Cluj în fiecare seară în săptămâna respectivă, deci luni, marți, miercuri, joi — vineri au sosit — și nu se făcea legătura. Pur și simplu nu se făcea legătura telefonică. „Nu-i nimic, și-au spus, sosim la ora 7 și o căutăm la telefon până dăm de ea”. Cutremurul i-a prins în Gara de nord, încercând, pentru a nu știu câta oară, să intre în legătură telefonică cu mine. În cursul aceleiași săptămâni o fostă studentă de-a mea — Ludmila Grăjdean —, cu care am rămas în relații de prietenie, m-a chemat la telefon exprimându-și dorința de a mă vizita împreună cu soțul ei. Am stabilit seara de vineri, seara cutremurului. În dimineața respectivă îmi dă telefon Ludmila: „Doamna Magda, nu putem să venim, pentru că Mihai s-a văzut cu colegii lui sculptori, a băut peste măsură și acum e mahmur”. Dacă Mihai nu se îmbăta, ei veneau la mine și muream cu toții. Dacă telefonul făcea legătura cu Clujul, atunci veneau și prietenii din Cluj și iarăși muream cu toții. Telefonul n-a făcut legătura, Mihai s-a îmbătat... Iar în seara respectivă... Eu am avut după-masa program la institut; la ora șase am terminat seminarul și am pornit spre casă. Pe drum am întâlnit un coleg cu care am stat de vorbă o oră. S-a făcut ora șapte și eu voiam să mă duc acasă, ca să pot lucra pe textul cursului de luni, un curs despre filozofia structuralismului. Dar am trecut prin fața Consignației și, fiind mare amatoare de antichități, am intrat și am stat acolo până la ora opt, apoi am pornit spre casă. Locuiam pe strada Apollodor, dincolo de Splaiul Independenței. Eu eram dincoace și coboram pe una din străzi, spre Splai. Și deodată m-am întors din drum. M-am întrebat și eu dacă am înnebunit cumva pentru că și la a doua încercare de a avansa m-am oprit. Parcă n-aș mai fi avut liber arbitru, parcă aș fi devenit o marionetă. Simțeam că nu pot continua drumul spre casă. M-am decis să fac niște cumpărături, apoi am luat-o spre Victoriei, zicându-mi din nou „acum hai acasă !” Trebuia să cobor pe Calea Victoriei și s-ajung în Apollodor, care era oarecum continuarea Căii Victoriei. Același nu. Simțeam parcă ar fi fost o barieră în fața mea. Nimic, nicio justificare, doar atât: „Nu — înapoi!” M-am gândit să mă duc la un film, eu, care niciodată nu mă duceam singură seara la cinema. Ziuă mai mergeam, dar seara, nu. Pe Bulevard, rula „Africa Express”, dar nu mai erau bilete. Am încercat la cinematograful Eforie — tot în zonă. Acolo erau bilete, dar titlul „Un sărut, o palmă, un surâs” nu-mi inspira încredere. Eram gata să renunț când brusc mi-am adus aminte că am citit în „Contemporanul” că filmul este un film de antologie, cu cele mai bune secvențe din cele mai bune filme italienești — „Mondo cane”, „Hoții de biciclete” etc. și am intrat. Încă era lumină în sală, fiind cu puțin înainte de opt și jumătate, ora începerii filmului. Erau multe locuri libere și m-am așezat la mijloc, cum e și normal, nu? Un loc bun e la mijloc. Și deodată m-am sculat și m-am mutat la margine, plătind tribut aceluiași automatism. În fața mea s-a așezat o tânără pereche. Filmul a pornit; la un moment dat, imaginea a început să vibreze și vibrațiile deveneau din ce în ce mai puternice, dar noi încă nu le simțeam, doar le vedeam pe ecran. Probabil că aparatul era mai sensibil decât noi. Tânărul din fața mea a interpretat în felul lui vibrațiile zicând: „Evacuați sala, că face explozie aparatul de filmat”. Eu nu mă pricep deloc la tehnică și am luat drept bun ce-a zis el. Lumea nu prea s-a sinchisit, dar ei s-au sculat și împreună cu ei am ieșit și eu. Iarăși comportamentul de automat... Am ieșit în hol și în clipa aceea s-a dezlănțuit cu toată forța cutremurul. Am căzut, ochelarii mi-au sărit, s-au spart... Înăuntru în sală a fost o panică de nedescris, o parte din balcon s-a desprins, urlete, țipete, oamenii se călcau în picioare. Am părăsit incinta și afară ne-am dat seama că de fapt a fost un cutremur. Deci așa am scăpat eu, neducându-mă acasă după ora opt și salvând indirect și viața prietenilor mei clujeni. Blocul în care locuiam s-a prăbușit la cutremur. Ce pot să spun? Destinul, nu? Trebuia să supraviețuiesc și împreună cu mine toți acești oameni.

Alții însă nu trebuiau să supraviețuiască... am să vă explic prin două cazuri cunoscute de mine. Probabil că există multe altele, dar eu pe-astea le cunosc. La mine, în blocul care s-a prăbușit la cutremur, la etajul patru stătea o pereche, domnul și doamna Burchi. El era inginer, ea casnică. Cu vreo patru luni înainte de cutremur, doamna Burchi, profund tulburată, mi-a povestit că a trecut printr-un moment cumplit. Avea deasupra patului un tablou mare, care s-a desprins și, căzând, a trecut razant pe lângă ea; dacă era culcată cu câțiva centimetri mai încolo, tabloul ar fi strivit-o. După două luni moare soțul ei, în următoarele condiții: blocul nostru neavând garaj, el își ținea mașina în curtea unei vile de vizavi, într-un fel de coșmelie. Mergând să meșterească ceva la mașină, coșmelia s-a prăbușit peste el, omorându-l. Doamna Burchi a murit apoi la cutremur. Deci acești oameni trebuiau să moară de moarte violentă, aproximativ în acest interval de timp. Doamna Burchi a scăpat de impactul tabloului, dar n-a mai scăpat de cutremur. Dacă domnul Burchi rămânea în viață când s-a prăbușit coșmelia peste el, e clar că murea și el la cutremur. O cunoștință de-a mea, Varga Kati, artist plastic, locuia împreună cu soțul ei, istoricul Dankanits Ádam, și cu fiul lor, pe strada Popa Rusu. Blocul lor s-a prăbușit și a ars parțial la cutremur, iar soțul și fiul ei au murit. Kati a scăpat cu viață, nefiind în București. A murit la un an după cutremur, într-un accident de mașină, în care a ars. Trebuia să moară și ea. Nu a murit la cutremur, a murit după un an. Aceste lucruri m-au făcut efectiv să cred în acel anankè al vechilor greci. Sigur, nu e vorba de faptul că fiecare mic amănunt din viața cuiva i-ar purta amprenta, dar momentele cruciale se pare că sunt marcate de acest destin implacabil, care — chiar dacă există mici porțițe temporare de scăpare — până la urmă se împlinește.

Marea scriitoare franceză Margueritte Yourcenar, în „L'oeuvre au noir”, compară aceste momente în care Kronos, timpul obișnuit, se transformă în Kairos, timp concentrat, crucial, revelator de destin, în care evenimente aparent insignifiante își dezvăluie sensul lor profund, ca o cortină care se dă puțin la o parte, permițându-ne să intuim ceva din scenă.

Chiaburi, spioni, artiști

(Ce-ați făcut dumneavoastră după ce-ați rămas fără acte?) Am stat în casă și am așteptat tot timpul... să apară autoritățile, să sune la poartă și să mă nhațe. Am trăit cu spaima în sân, până în octombrie, când m-am eliberat și eu, ca să zic așa. *(Și-atunci v-ați făcut alte acte? Ați spus că le-ați pierdut?)* Nu. De-acum puteam să spun adevărul, era alt regim, care condamna Holocaustul și care, dimpotrivă, putea să mă privească drept o eroină. Nu mai era niciun impediment să-mi fac acte noi. Dacă mă duceam înainte, dădeam de bănuț: ce-am făcut cu ele, cum le-am pierdut... Apoi m-am înscris la Universitate, am terminat facultatea și am venit la București. *(Ce facultate ați terminat?)* Disciplinele psihologie, filozofie și franceză. Aici am lucrat la Catedra de Filozofie de la Universitatea Parhon și, când s-a introdus predarea filozofiei și în institutele de artă, deci în '55-'56, am cerut transferul meu la Institutul de Arte Plastice. De ce? Pentru că presiunea politică la Universitate era foarte puternică. Am renunțat la calitatea foarte invidiată de cadru didactic la Universitatea Parhon — așa se numea atunci —, preferând un institut de artă, institut de importanță mai mică, unde însă această presiune era incomparabil mai redusă. Aici erau niște artiști, niște boemi. Viața politică de-aici...ce să mai vorbim. Sigur că erau și-aici securiști, informatori, carieriști, erau de toate, dar puteai să trăiești mult mai liniștit decât la Universitate. Acolo erai în focarul atenției. Aici erai marginal.

(Presiunile de la Universitate în ce constau?) Organizațiile de bază erau foarte puternice, cu mulți oameni ancorați în politică. Erau mulți tovarăși cu dosare bune care vânau greșelile altora, sperând să facă astfel carieră politică. Îmi aduc aminte de următorul episod... Era în '52, când s-au luat măsuri foarte severe împotriva studenților cu origine socială nesănătoasă. Aveam un student, un băiat maghiar din Arad — nu mai știu cum se numea —, un băiat inteligent, conștiincios, serios, care a fost declarat de origine chiabură, pe considerentul că bunicul lui avusese o moară. Părinții lui erau funcționari la Arad. Murind bunicul, ei au moștenit moara. Au fost declarați chiaburi, deși erau orașeni get-beget amândoi, și bietul băiat a trebuit să suporte consecințele. N-a mai putut să urmeze Facultatea de Filozofie. Eu, printre colegii de catedră, mi-am exprimat nedumerirea în legătură cu considerarea lui drept fiu de chiabur și cu faptul că, un băiat, care era făcut pentru Facultatea de Filozofie, nu-și mai poate urma visul.

Aveam un coleg de catedră, P.W., fost muncitor forestier, trecut printr-o școală specială și pe urmă ajuns cadru didactic, asistent. În felul lui era un om de treabă, dar limitat ca intelect. Cu ocazia unei mari ședințe pe Universitate a cerut cuvântul ca să vorbească despre marele pericol reprezentat de chiaburi: „Ei sunt atât de periculoși pentru că pot să inducă în eroare oameni cinstiți”. George Macovescu, care conducea ședința, l-a întrebat la cine se referă. W. m-a nominalizat, zicând: „Magda Stroe, care este un om cinstit, uitați-vă că a comentat, i-a părut rău că acest fiu de chiabur trebuie să părăsească Facultatea de Filozofie”. Deci cam asta era atmosfera. Era în perioada lichidării devierilor de dreapta și de stânga din '52.

Atunci au fost dislocați și sancționați conducătorii de partid Ana Pauker, Teohari Georgescu, Vasile Luca. Se căutau cu lumânarea deviatori de stânga și de dreapta în rândurile membrilor de partid. Categoriile întregi au fost ostracizate. De exemplu, cei care în anii de ilegalitate — la ordinul partidului comunist — au luptat riscându-și viața în războiul civil din Spania și apoi în mișcarea de rezistență din Franța erau scoși din funcții, dați afară din locurile lor de muncă, ca posibili spioni. Oricine care fusese o dată în Occident putea fi suspectat ca spion, de preferință anglo-american. Erau niște vremuri tulburi și periculoase, când revoluția — precum Cronos — își înghițea propriii copii. Simțind toată această presiune, am vrut să mă retrag într-un loc mai puțin politizat, unde spiritele nu sunt așa de îndârjite, unde nu prin muncă politică vor să-și construiască o carieră, unde oamenii își văd de creația lor, se încuie în atelierul lor... Și într-adevăr, a fost o opțiune pentru care niciodată nu mi-a părut rău. A fost una din cele mai bune opțiuni ale vieții mele. Am trăit într-un univers frumos, cu niște oameni pentru care arta era însuși adevărul existenței lor, care intrau în atelier ca într-un sanctuar, cu studenți pasionați de studiu, capabili de orice sacrificiu pentru a se realiza ca artiști. Din păcate, atmosfera s-a schimbat după '89. Acum toți studenții — știți, acest „toți” niciodată nu înseamnă chiar toți — încearcă să facă bani. Atunci trăiau pentru artă. Seara, la ora 10, portarii îi scoteau cu forța din ateliere. Asta era atmosfera. Acuma stau două ore, trei ore. Dacă stau patru ore e foarte bine. Altă lume.

(Cât timp ați stat acolo?) Până m-am pensionat. M-am pensionat în '88, deci am stat acolo vreo 32 de ani.

(Ați cunoscut personalități?) Da, am cunoscut aproape toate marile personalități din domeniul artelor plastice, cu unii dintre ei legând prietenii foarte strânse. Mă gândesc la Octav Grigorescu, grafician, cum unul se naște într-un secol, la pictorii Constanțiu Mara și Liviu Lăzărescu, la marea noastră pictoriță Lucia Ioan, răpusă de moarte atât de prematur. Am făcut parte din anturajul unor măestri ai artei românești, ca Mae Constantinescu, Gheorghe Labin, Ștefan Constantinescu. Maestrul Baba mă invita în atelierul său din Pangrati, unde ascultam Bach și discutam despre viață și moarte, una din obsesiile maestrului.

(Relațiile profesor-student cum erau atunci?) Depindea de profesor și de student. Cu studenții mei sper că am avut relații bune. Am rămas prietenă cu mulți dintre ei. Mie tot timpul mi s-a spus „Doamna Magda”, ceea ce înseamnă ceva. Îmi aduc aminte de un an în care ziua de curs a coincis cu a doua zi de Paști. Când am intrat în sala de curs studenții m-au întâmpinat cu „Hristos a înviat” și m-au sărutat. A fost emoționant.

Acum însă aș dori să trec la altceva, legat tot de studenți, dar o poveste cu alte conotații. La sfârșitul primului an petrecut în institut m-a chemat șeful de cadre și mi-a spus: „Tovarășa Magda Stroe, uități-vă, avem un caz, un student de-al dumneavoastră din anul întâi, Făcăianu Vintilă, al cărui tată e deținut politic, a ascuns acest lucru... Vă rog foarte mult să-l lăsați corigent și la toamnă repetent, că trebuie să scăpăm de el”. I-am replicat că, fiind profesoară, am o etică a mea, profesională, care îmi cere ca, atunci când dau unui student o notă, singurul criteriu — în afară de caietul de frecvență — să fie nivelul său de cunoștințe. „Dacă nu știe, ia 4, dar, dacă știe, îi dau nota pe care o merită”. I-am dat 6 lui Făcăianu. Atâta merita, atâta a luat, dar a putut astfel să continue institutul. Pentru că, în anul I, dacă rămâneai repetent, erai exmatriculat. Cel puțin la noi, la Institutul de Arte, anul I nu se repeta. Nu știu acum care sunt regulile, dar, până în '89, așa era la noi. Deci, Vintilă Făcăianu a putut absolvi Institutul și datorită mie, dar niciodată nu i-am spus acest lucru. A terminat scenografia, a lucrat la teatrul din Ploiești și a murit de tânăr.

Cenzuri, teroare, cosmopolitism

(Ați avut probleme din cauză că nu ați îndeplinit ordinul?) Da, cred că a atârnat greu în balanță pentru faptul că am fost ținută lector 22 de ani, dacă vă puteți imagina așa ceva. La Universitate, după numai patru ani de activitate, am fost avansată din asistent lector. Am venit în acest institut lector și 22 de ani am rămas lector. Tot timpul acesta am lucrat pe post de conferențiar, dar cu încadrare de lector. Rectorul spunea că nu pot fi avansată, deoarece n-am doctorat... Mi-am dat doctoratul cu brio. Am prezentat o teză, „Estetica lui Sartre”, care a fost considerată un eveniment cultural de către comisie. Cu ocazia morții lui Sartre, unul din membrii comisiei a scris în „România literară” despre această lucrare, prezentată ca excepțională, dar pe care nu am putut-o publica sub formă de carte, pentru că nu am bătut la ușă. M-am mulțumit să public unele capitole în „Revista de filozofie”. Mi-am susținut lucrarea în '75. Era după '71, după reîntoarcerea „ilustrei perechi” din China, și știți ce a urmat apoi pe plan ideologic. O carte despre estetica lui Jean-Paul Sartre nu era de bun augur în 1975. Când am contactat „Revista de filozofie” — care publicase primele două capitole ale tezei — pentru al treilea capitol, cel mai important, consacrat cărții lui Sartre despre Flaubert „L' idiot de la famille”, o lucrare de mii de pagini, pe care am prelucrat-o în teza mea, Ciurdariu,

directorul revistei, mi-a zis: „Doamna Magda, în momentul de față nu putem să publicăm așa ceva. Am fost chemați la Comitetul Central și am fost admonestați în ultimul hal, că am îndrăznit să publicăm un studiu despre cartea celebrului antropolog Claude Lévi-Strauss, „Crudul și coptul...”. (*Cum se numea revista de filozofie?*) „Revista de filozofie”, revista noastră oficială, editată de Academie. Menționez că noi, care am lucrat în domeniul filozofiei, am apucat perioade foarte diferite. Am apucat și perioade faste, în care am putut să facem filozofie adevărată, perioade în care Mircea Flonta, Vasile Tonoiu, Sorel Vieru și alții au putut să publice lucrări de referință. O perioadă în care Mircea Florian — unul din cei mai mari filozofi români ai secolului XX — a publicat lucrarea sa de bază, „Recesivitatea, ca structură a lumii”*.

Îmi pare foarte rău, și țin să subliniez acest lucru, că un filozof ca Mircea Florian, un creator de sistem original, care și ca om a trecut prin multe suferințe, e ținut sub obroc, în timp ce sunt declarați mari filozofi oameni care fac doar eseistică filozofică. Cu cele două tomuri lăsate în urmă de Mircea Florian s-ar putea lăuda orice filozof important de oriunde; la noi acest mare filozof este aproape uitat. Parcă nici nu ar fi existat. Un alt important filozof român, cu un destin asemănător, la fel de nemeritat uitat, este Anton Dumitriu.

(*Deci ați prins și perioade când se putea scrie, și perioade când exista cenzură...*) Da, deși cenzura exista și în perioadele mai liberale. (*Care a fost perioada mai dificilă?*) Perioada cea mai neagră a filozofiei...? Anii 50. Trebuia să respectăm o programă analitică primitivă, care nu permitea nicio mișcare liberă, deși, printre profesorii de la Catedra de Filozofie a Universității, au fost și oameni excepționali, ca profesorul Ion Banu, de la Istoria Filozofiei, ca Athanasie Joja și Radu Stoichiță, de la Logică. Pe urmă a venit la catedră Tudor Bugnariu. Era ginerele lui Lucian Blaga, fiind căsătorit cu Dorli Blaga. Om de o verticalitate rară — după evenimentele din Ungaria din 1956 a luat apărarea studenților incriminați și ulterior băgați în pușcării. Și-a riscat funcția, a riscat tot. După aceea a fost tolerat ca profesor, dar n-a mai fost decan, n-a mai avut nicio funcție. Bine, a rămas membru corespondent al Academiei. Nu puteau să-i ia titlul fără să nu se facă un scandal prea mare și el, fiind comunist ilegalist, avea o anumită platformă, ceea ce îi conferea și o anumită siguranță. Marja acestei siguranțe fluctua însă. Erau situații în care nu mai reprezenta absolut nimic. Dar, ca să încheiem capitolul acesta, anii 50 au fost ani în care într-adevăr nu puteam să facem filozofie.

(*Până în '64 a fost cea mai tulburătoare perioadă din punctul acesta de vedere...*) A fost cea mai neagră perioadă. Pentru niște oameni obișnuiți să gândească, dornici să-și facă cu adevărat meseria de profesor de filozofie, au fost ani grei. După '64 a urmat o perioadă de liberalizare, în care cursul nu se mai numea Curs de filozofie marxistă, ci, pur și simplu, Curs de filozofie. Și în care noi am avut libertatea, pe baza unei programe analitice schimbate, mai generoase, să ținem cursuri de factură europeană, făcând incursiuni în științele moderne, prezentând punctele de vedere al celor mai importanți filozofi occidentali. Am început să ne profesionalizăm noi, filozofii; cine a vrut, desigur. Cine n-a vrut, a rămas la nivelul respectiv. Eu m-am axat pe probleme de estetică și filozofia artei. Tot ce am publicat e legat de această tematică. De exemplu: „Idei existențialiste în avangarda plastică a secolului XX”, apărută în „Analele de estetică ale Universității București”, ediție în limbi străine, din 1970, sau: „Tehnic și ideologic în plastica secolului XX”, din volumul colectiv „Artă și ideologie”, Editura Junimea etc. Subiectul tezei mele de doctorat — după cum am arătat — era tot din domeniul esteticii. Dacă voiai, exista posibilitatea să faci filozofie și să scrii lucrări cinstite, de care să nu-ți fie rușine. Dacă voiai carieră cu orice preț, alegeai subiecte legate de partid, de statul socialist, de cultura socialistă. Noi, cei de la catedre, aveam obligația ca în fiecare an să prezentăm o lucrare științifică de proporții mai mici; ni se punea la dispoziție o tematică în care erau incluse subiecte cu conotație politică, cu mențiunea că, dacă alegi o asemenea temă, lucrării respective i se asigură publicarea. Unii au ales asemenea subiecte, alții nu.

Între timp, pe planul vieții social-politice am mai refuzat anumite lucruri. De exemplu, spre sfârșitul anilor cincizeci s-a organizat o mare ședință cu institutele de artă, condusă de Florian Dănălache, atunci prim secretarul organizației București, menită să bage spaima în noi prin „executarea” publică a studenților care s-au făcut vinovați de „crime” capitale, cum ar fi „cosmopolitismul” și „formalismul” în artă. La noi, la institut, au găsit câțiva studenți, printre care doi de la pictură monumentală, Constanțiu Mara și Ludovic Križanovski, și doi de la pictură: Voichița Munteanu și Eugen Mihăiescu. Acuza era că lucrările lor sunt influențate de ideologia burgheză, dovedind cosmopolitism și formalism. Spre deosebire de arta islamului, care interzicea categoric reprezentarea figurii umane, realismul socialist al acelor ani impunea prezența omului în mod obligatoriu în orice creație plastică. „Formalismul”, „Cosmopolitismul” lui Mara și al lui Križanovski s-au manifestat în faptul că au elaborat un proiect de bazin, placat cu mozaicuri, în care nu au inclus figuri omenești, susținând și nemaipomenita erezie că un bazin de înot trebuie să aibă motive florale, motive animaliere, motive geometrice, dar nicidecum motive figurative omenești. „Cum să calci în fundul

* Lucrarea a apărut postum, la Ed. Eminescu, vol. I 1983, vol. II 1987 (n.a.).

bazinului pe niște figuri omenești?” se întrebau ei, având perfectă dreptate. Șeful meu de catedră, Marcel Breazu, care era profesor de estetică, împreună cu șeful de cadre de la institut, în pauză au venit să mă roage să iau cuvântul și să-i înfierez pe acești studenți. Am refuzat; nu am luat cuvântul și nu am vorbit împotriva lor. Dar de toate astea s-a ținut cont în faptul că 22 de ani am fost ținută lector, deși eram considerată un cadru didactic foarte bun. Lucram pe post de conferențiar, dar, după ce am susținut teza de doctorat, postul a fost transformat din post de conferențiar în post de lector, numai ca să nu fiu avansată. Abia după trei ani de la susținerea tezei de doctorat, în 1978, postul meu a fost retransformat în post de conferențiar și am devenit în sfârșit conferențiar. Între timp am făcut o nouă „boacănă”. Am avut doi studenți, unul din Moldova și unul din Ardeal, care după eforturi foarte mari au reușit să intre la institut. Dumneavoastră știți câți candidați erau în fiecare an la institut? Câte 20-30 pe un loc, uneori chiar mai mulți. Se intra foarte greu, locurile fiind limitate. Și dacă erai din provincie trebuia să muncești și mai mult ca să ajungi la performanța cerută. Cei doi studenți foarte talentați erau căminiști. Într-o dimineață s-au trezit târziu, n-au mai trecut pe la cantină ca să ia micul dejun și, când au ajuns la atelier, au nimerit în mijlocul unei aniversări. O studentă, colegă de atelier, își sărbătorea ziua de naștere și a adus o sticlă cu ceva tărie, deși așa ceva era strict interzis; bând pe stomacul gol cei doi s-au cherchelit. Au început să cânte, au făcut gălăgie. Spre ghinionul lor, decanul a trecut pe acolo, i-a auzit și văzând și sticla goală, și-a dat seama de dezastru. Dar, în loc să facă singurul lucru normal, adică să roage un coleg student să-i ducă la cămin și să-i pună să se culce, ca să-și revină, i-a luat de guler și i-a dus la rector, care atunci era Gheorghe Achiței. Fiind băuți și pierzând controlul, au fost obraznici cu rectorul, iar acesta i-a exmatriculat. Viitorul acestor tineri a fost distrus. Chiar dacă s-ar mai fi prezentat vreodată la admitere, nu ar mai fi avut nicio șansă. În schimb, în aceeași perioadă, băiatul ministrului învățământului, Serghei Niculescu-Mizil — un băiat de treabă altminteri, iubit de colegii lui — își permitea să vină băut la școală și nu pătea nimic, absolut nimic. Eu aveam o regulă — nu permiteam nimănui să intre în sala de curs după începerea predării. Cu o ocazie, la 20 de minute după începerea cursului, intră Serghei, zâmbind și îndreptându-se spre o bancă din rândul întâi. A avut loc următorul dialog: „Dar ce-i cu dumneata aici?” „Păi am venit la curs”. „Știi bine că nu se intră după mine. Te rog să părăsești sala”. N-a ieșit și, zâmbind în continuare, s-a așezat în bancă, sfidându-mă. Văzând că degeaba insist, i-am zis: „Foarte bine, dacă nu pleci, părăsesc eu sala de curs. Nu mai țin cursul și voi avea grijă să se știe ce s-a întâmplat”. La care, Serghei s-a sculat și a ieșit. Nu l-am primit în sesiunea din iunie la examen, pentru că avea prea multe absențe și l-am declarat din oficiu corigent. L-am primit în toamnă și i-am dat 5. După examen am stat de vorbă cu el, întrebându-l cum de își permite să vină băut la școală și să sfideze profesorii. Serghei mi-a răspuns: „Doamnă, să știți că de la școala medie mi se trage. Pentru că, observând servilismul profesorilor am devenit curios să văd până unde pot să merg și mi-am dat seama că nu există limite. Dar aici, la Institut, mi-a fost frică de doi profesori: de domnul Ghișescu (celebrul profesor de anatomie artistică) și de dumneavoastră”.

Într-o ședință de partid, după ce cei doi studenți au fost exmatriculați, am criticat dur conducerea institutului, zicând că pentru unii e mumă iar pentru alții, ciumă. Întrebată la ce mă refer, am zis: „Vă spun exact la ce mă refer... Doi studenți, „copii ai nimănui”, care o singură dată s-au îmbătat în Institut, într-o situație cu totul specială, au fost exmatriculați, în timp ce băiatul ministrului își permite frecvent să vină cu câteva atmosfere în el. De ce nu se iau măsuri și împotriva lui? Ori sunt exmatriculați cu toții, ori niciunul, dar nu așa, că unii da și alții nu.” Iată o altă situație care explică de ce am stat pe tușă 22 de ani.

Intervale

(Perioada în care libertatea de a scrie a fost puțin mai mare, până când a durat?) Noi, filozofii, am luptat pentru dreptul nostru de a face filozofie. În intervalul 1964-1989 au fost publicate multe lucrări valoroase de filozofie. Ne-am văzut de treaba noastră, în ciuda presiunilor din partea unor autorități. Au fost situații când sprijinul a venit chiar din partea unor persoane oficiale, cum a fost filozoful Dumitru Ghișe, care avea o funcție în cadrul Comitetului Central. Conducerea de partid era însă profund nemulțumită de noi. Dacă sunteți curios, uitați-vă la documentele de partid, uitați-vă la rapoartele prezentate de Ceaușescu la Congresele de partid și veți vedea că nu există raport în care filozofii să nu fie criticați de cosmopolitism, intelectualism, negativism, de tot ce vreți. Această atitudine ostilă a culminat cu desființarea facultății de filozofie și înființarea facultății comprimate de istorie și filozofie.

(N-ați reușit să vă publicați întreaga lucrare?) Sunt un om mândru și nu îmi place să bat la uși. Nu m-am dus să bat nici la ușile editurilor. Lucrarea există și pot să spun că — citită acum, după treizeci de ani — rămâne o lucrare cinstită și actuală, dar nu, nu m-am luptat. Este vina mea că teza nu a apărut sub formă

de carte. Dar, ironia sorții, pentru publicarea unei cărți despre Sartre nici actualul moment nu este fast. În condițiile ascensiunii ideologiei de dreapta, Sartre, care a fost un om de stânga, este tratat deseori ca un „câine mort”.

Revederea

(Când v-ați revăzut cu Hanna?) Hanna a venit de mai multe ori după 1945 în România să-și vadă mama; m-a căutat și pe mine și pe verișoara ei Alice, care între timp mi-a devenit prietenă. *(Cum a fost întâlnirea?)* Emoționantă, evident. După plecarea ei în Franța, sigur, ne-am întâlnit cu mult mai greu, dar de vreo 2-3 ori am reușit să ne vedem. Iar după '90... mai des. Când Yad Vashem-ul mi-a acordat titlul de Drept al Poporului Român, Hanna a venit să participe la festivitate. În mod normal aceasta se ține la Ierusalim. Dar în 2003, când am primit eu titlul, era deja foarte incertă situația în Israel. Mereu aveau loc atentate sângeroase și atunci Yad Vashem-ul a luat decizia ca înmânarea acestei înalte distincții să se facă în țara respectivă, în cazul meu în București, iar Hanna a ținut să fie prezentă. În cuvântul ei a vorbit despre prietenie, despre prietenia adevărată. Eu m-am referit la timpuri normale, în care gesturile de prietenie sunt considerate firești, și la timpuri anormale, ticăloase, în care materializarea, obiectivarea sentimentului de prietenie, îți poate pune viața în pericol. L-am citat pe Camus, care spune undeva că este cel mai firesc lucru ca învățătorul, dascălul, să spună elevilor săi că doi ori doi fac patru, dar pot veni vremuri când devine un act de eroism să susții acest lucru. La fel cu vremurile în care am trăit eu, atunci, în primăvara lui '44. Tot atunci am arătat că cea mai mare parte a vieții mele am petrecut-o în regimuri totalitare, din '38 până în '89, și că viața m-a pus de câteva ori în fața unor alegeri dificile. Sigur, după '44, termenii alegerii nu erau atât de dramatici, nu alegeam între viață și moarte, dar puteam alege între viața profesională și excluderea din ea. Am avut șovăieli, am resimțit uneori teamă, dar amintirea acelei adolescente din primăvara lui '44 mi-a dat curajul să fac alegerea cea bună.

(Vă referiți la perioada comunistă) Da, sigur că da. Mă refer printre altele la un caz concret, foarte grăitor. Unul din prietenii mei apropiați era Iosif Molnár, șeful Catedrei de Grafică. Eu eram nouă la Institut. Ceea ce vă povestesc s-a petrecut prin '57, nu știu exact anul, oricum spre sfârșitul anilor 50. Într-o zi am văzut că Molnár este foarte abătut și l-am întrebat ce-i cu el. Mi-a povestit următorul lucru incredibil. Cu ocazia traducerii în limba română a jurnalului Anei Franck, el a făcut coperta volumului. Coperta era bleumarin și pe ea scria cu litere galbene „Jurnalul Anei Franck”, iar într-un colț era steaua galbenă, semnul de discriminare al evreilor, semnul disprețului față de ei, semnul excluderii lor din viața socială, pentru că cine purta, în orice societate, acest semn, era în afara legii.

Într-o bună zi a fost chemat la Comitetul Central, la tovarășul Leonte Răutu, care l-a învinuit că a făcut propagandă sionistă plasând pe copertă steaua galbenă. Or, Leonte Răutu, fiind și el evreu, știa foarte bine că acest semn — steaua galbenă — nu poate fi propagandă sionistă, dimpotrivă, este semnul suferinței de veacuri a populației evreiești în societăți vitrege, intolerante față de ea, începând din Evul Mediu. Cu toate acestea, a cerut ca Molnár să fie sever sancționat pe linie de partid. A venit ziua când s-a pus în discuție în organizația de bază de la Institutul de Arte Plastice cazul lui Molnár. Fiind vorba de o ședință importantă, inițiată de Leonte Răutu, ea a fost condusă de un reprezentant al Centrului Universitar de partid, tovarășul P. — băiatul unui preot care a ajutat comuniști în perioada de ilegalitate și care avea, datorită acestui fapt, o anumită greutate. Eu am venit cu întărire la ședință; a trebuit să înlocuiesc pe cineva la un alt institut. Când am intrat în sală, ședința se apropia de faza finală, Molnár tocmai își făcea autocritica, spunând că el nu a vrut să facă propagandă sionistă, dar vina lui este că nu s-a gândit că steaua galbenă poate fi interpretată ca atare. În realitate era o aberație să susții așa ceva. Nu știu ce l-a determinat pe Leonte Răutu să declanșeze această procedură și să ceară sancționarea exemplară a lui Molnár. Am luat cuvântul. Și știam că-mi risc meseria. Am spus că, probabil, cei de față nu știu ce însemna să porți, sub ocupație germană, steaua galbenă, pentru că în România evreii nu au fost supuși la o asemenea discriminare, dar în Ungaria, la fel ca în toate țările ocupate de germani, au fost obligați să poarte acest semn infamant, care a marcat începutul exterminării lor. Pasul următor era ghetoizarea și deportarea în lagărele morții. Le-am ilustrat, cu exemple, ce însemna să porți sub ocupație germană steaua galbenă, semnul victimei, al țapului ispășitor, care putea fi batjocorit — chiar omorât — de oricine, fără să suporte vreo consecință. Cu ceea ce am spus, am întors firul ședinței, pentru că, atunci când s-a trecut la votarea sancțiunii, nu s-a votat pentru excludere, nici pentru vot de blam cu avertisment, sau vot de blam, ci doar pentru muștrare. *(Muștrarea era mai ușoară?)* Era cea mai ușoară. Muștrarea era ca și cum n-ar fi fost. Unul din membrii biroului, Paul Constantin, un arhitect cunoscut mi-a povestit că, după ședință, P. a intrat isterizat în încăperea unde erau membrii biroului, zicând: „Ce-i asta, de unde a venit jidoavca asta cu tot

ce-a povestit?” La care Paul Constantin i-a replicat: „Pardon, tovarășe, jidan sunt eu, Magda Stroe este româncă!” A doua zi am așteptat să fiu chemată și să mi se spună că nu mai pot lucra la catedră, dar nu s-a întâmplat nimic. N-am fost chemată nici măcar să fiu muștruluită. Ulterior am aflat care a fost cauza. Imediat după această ședință — o coincidență în timp — a izbucnit un scandal imens.

Membrii marcanți ai organizației municipale de București și ai Centrului Universitar au fost surprinși cu niște încălcări grave ale moralei proletare. Mai exact, aveau o locuință secretă, un fel de cuibușor de nebunii, unde se îmbătau, se întâlneau cu femeii etc. Făcând — se pare — parte din acest grup, P. probabil n-a mai apucat să dea raport despre cele întâmplate la Institut sau poate de-acum nu mai era interesant cazul Molnár. Așa cum vedem și acum în viața politică: noul scandal acoperă și neutralizează vechiul scandal. Deci am scăpat. (*Ați avut curaj*) Am avut curaj și am scăpat încă o dată.

Jaf la Banca Națională sau de partea celor marginalizați

Eu am fost prietenă toată viața cu oameni marginalizați, inclusiv cu foști condamnați politic. Ați auzit de grupul celor care au comis jaful de la Banca Națională, în '59? S-a turnat recent și un film, care a făcut înconjurul întregii lumi. (*Povestii-mi ce s-a întâmplat...*) În iulie '59 s-a comis un mare, mare jaf. A fost furată suma de peste 1.000.000 de lei, o sumă imensă pentru acele vremuri. (*De la Banca Națională?*) Da, de la o unitate a Băncii Naționale. În fața băncii s-a oprit o mașină din care a coborât un grup de mascați, susținând că sunt actori și că se filmează un jaf. Au intrat în bancă și au jefuit banca. A fost consternare generală. Era ceva care mirosea a Occident... În orice caz, Gheorghiu Dej a ordonat ca în maximum două luni să fie găsiți vinovații și vinovații au fost găsiți. Era un grup de șase: toți evrei și toți foști uteciști ilegaliști. Unii dintre ei marginalizați, alții ocupând posturi importante: Paul Ioanid, șeful Catedrei de Balistică de la Academia Militară, Lică Ioanid, maior de miliție, fost cumnat al lui Alexandru Drăghici, ministrul de Interne, și H. Obedeanu, profesor la Facultatea de Jurnalistică. Cei doi marginalizați la data respectivă erau Igor Sevianu, inginer de avioane și pilot de încercare, în acel moment șomer — și celebrul Sașa Mușat. În timpul războiului au participat la acțiuni de partizani, dinamitând trenuri cu muniție germane, iar după război au făcut spionaj în fosta Iugoslavie — pentru România. În 1948 Sașa a fugit în Franța tot ca spion.

În '50 și nu știu cât a fost descoperit, dar a reușit să se întoarcă, via Berlin, în țară. A fost numit profesor la Facultatea de Istorie, unde a deținut și funcția de decan, a lucrat și la Universitatea de partid Ștefan Gheorghiu. La un moment dat a înaintat — cel puțin așa susținea el — un memoriu către Comitetul Central, în care a criticat anumite aspecte ale vieții de partid și ale orientării ideologice a PMR. În urma acestui memoriu Sașa a fost dat afară de pretutindeni, devenind un marginal, un muritor de foame. (*Aeste cinci persoane au dat spargerea?*) De fapt erau șase, deoarece a participat și soția lui Igor Sevianu — Monica. Scopul jafului — spuneau — a fost ajutorarea evreilor înscriși pentru plecare în Israel; aceștia erau ținuți ani de zile fără să primească pașaportul de plecare, în schimb erau dați afară din posturi, ducând o existență de paria. Cei din grup au fost condamnați la moarte și executați, cu excepția Monicăi.

Am fost prietenă cu Sașa Mușat, și în perioada în care era profesor, și în perioada în care era marginalizat. Am fost prietenă cu Edgar Reichmann, un alt „proscris”, victimă a dosariadei declanșate în 1952. Exmatricularea din Universitate și excluderea din UTM, din cauza originii burgheze și a părinților plecați în Franța, l-au proiectat pe Edi într-un imens vid social. Cinci ani a trăit de azi pe mâine, fără viitor, „en marge de la vie”, cum obișnuia să spună. După emigrarea în Franța, în 1957, a recuperat rapid anii pierduți. A devenit scriitor premiat, ziarist și diplomat UNESCO. Decenii întregi a prezentat în pagina literară a ziarului „Le Monde” literatura română, contribuind esențial la cunoașterea acesteia în lume.

Am fost prietenă apropiată cu Ștefan Pisoschi, fost deținut politic. La vârsta de 16-17 ani a vrut să treacă în Iugoslavia, înotând prin Dunăre, dar a fost prins și, așa adolescent cum era, a făcut ani de pușcărie și domiciliu forțat. A ieșit în '64. Descendent al unei vechi familii boierești de sorginte poloneză, de fapt conți polonezi, unul din strămoșii lui a fost colonelul Nicolae Pisoschi, vărul și aghiotantul lui Cuza, cel mai apropiat colaborator al acestuia. După eliberarea din pușcărie, Ștefan a reușit să termine facultatea de actorie, devenind actor al teatrului din Ploiești. În 1987 a părăsit țara, a locuit mulți ani în Germania, lucrând și la postul Europa Liberă. Acum trăiește în Canada. Am petrecut nenumărate duminici și sărbători împreună cu el și cu soția lui, Cristina. În casa lor l-am cunoscut pe Camil Demetrescu, directorul cifrului și negociatorul lui Antonescu la Stockholm în 1944, pentru ieșirea României din război. Îl legau sentimente părintești de Ștefan și Cristina, la care ei au răspuns ca niște copii adevărați, încercând să-i ușureze și să-i însenineze viața și să-i ofere un cămin, după cei 17 ani de suferință.

Camil lua masa la ei aproape în fiecare zi, iar duminicile și sărbătorile nici nu puteau fi concepute fără prezența lui. Când starea sănătății lui Camil s-a deteriorat și Bălăceanu Stolnici l-a internat la Geriatrie — unde a și murit — Cristina îl vizita zilnic, deși avea și serviciu și copil de crescut. Tot în casa lor i-am cunoscut pe Nicolae Carandino — fugitiv — și pe Ion (Oni) Brătianu, cel care i-a adresat scrisori critice lui Ceaușescu cu privire la starea agriculturii. Ion Brătianu era un om puternic, inteligent, cult, senin, îndatoritor, sincer, era o plăcere să fii în preajma lui. Aș menționa în mod special politețea lui, o politețe caldă, izvorâtă din respect pentru om, ca o invitație pentru comunicare, atât de deosebită de politețea rece, disprețuitoare, menită să te țină la distanță. Ceea ce m-a impresionat la Camil Demetrescu și în special la Ion Brătianu a fost lipsa de încrâncenare, detașarea cu care se puteau referi la anii de detenție și la chinurile suportate. Amândoi au fost domni adevărați, specie din păcate pe cale de dispariție în această lume, căzută pradă vulgarității, imposturii, minciunii, o lume a aparențelor, în care nu contează cine ești cu adevărat, ci ce imagine reușești să-ți confecționezi.

Nu pot să închei aceste rânduri consacrate prietenilor mei Ștefan și Cristina fără să-l amintesc pe bunicul matern al lui Ștefan, generalul Corneliu Serghieievici. În timpul celui de-al doilea război mondial generalul a refuzat executarea unui ordin militar prin care ar fi dus la moarte sigură soldații lui de care era foarte atașat și împreună cu care a înfruntat iadul asediului Stalingradului. După acest refuz s-a sinucis, sinuciderea fiind singura alternativă la degradare și execuție. A preferat să-și ia viața, decât să-și sacrifice oamenii. L-am dat de multe ori ca exemplu când discutam cu studenții mei despre probleme de etică, despre alegere ca nucleu constitutiv al actului moral. Înainte de a se sinucide, generalul Serghieievici i-a scris o scrisoare de adio lui Ștefan, care atunci avea vreo doi ani; în acele ceasuri cumplite gândul la unicul său nepot i-a fost o sursă de alinare.

Cazul Serghieievici îmi aduce aminte de un alt caz care a făcut vâlvă în toată lumea și care s-a petrecut tot în anii celui de-al doilea război mondial. În liceu, dar în special în anii de facultate, am legat o strânsă prietenie cu baroana Banffy Katalin, Kati pentru cei apropiați. Era hiperinteligentă și cu o cultură pe măsură. Deși aristocrată pur sânge, descendenta vechilor principii ai Transilvaniei, cu un arbore genealogic urcând până în secolul unsprezece, Kati era modestă și foarte timidă. Fragilitatea ei aparentă ascundea însă o tărie de caracter și o putere spirituală ieșite din comun. Era iubită de toată lumea. După terminarea facultății, i s-a interzis să lucreze ca profesoară din considerente de dosar. A fost un timp dactilografă la Universitatea Bolyai, iar când nici acest lucru nu i s-a mai permis, s-a calificat ca strungar, ajungând în scurt timp muncitoare frunțasă, respectată, iubită și de noii săi colegi. După câțiva ani a plecat în Ungaria, căsătorindu-se cu un prinț Eszterhazy, cetățean ungar — șofer la vremea respectivă. Kati era nepoată de soră a contelui Teleki, primul ministru al Ungariei în anii 1940-41. Contele Teleki a girat cu iscălitura lui un tratat de neagresiune încheiat între Ungaria și Iugoslavia. În 1941 Ungaria a atacat Iugoslavia încalcând tratatul respectiv. Contele Teleki s-a sinucis, considerând că numele său a fost dezonorat. Dar să revenim la anii 60.

Ștefan nu a fost singurul prieten care a făcut pușcărie. Brașoveanul Karl Denndorfer a fost condamnat în legătură cu grupul preoților evanghelici din Brașov. Charlie, așa îi spuneam noi, când venea la București cu treburi, locuia la mine. Am fost prietenă apropiată și cu un alt fost condamnat, care a făcut 11 ani de pușcărie și Canal, Adrian Hamzea. Din păcate, am aflat recent că, după eliberarea din închisoare, ar fi colaborat cu securitatea.

Încerc să înțeleg ce s-a putut întâmpla. Ștefan Pisoschi mi-a relatat că în anii de detenție numele lui Adrian Hamzea circula printre deținuți ca un simbol al dârzeniei, al neîncovoierii. Hamzea însuși mi-a destăinuit că a dat ce era mai bun în el în anii de detenție, iar epitaful pe care și-l dorea pe mormânt era: „Nu mă judecați după ce am făcut, ci după ce am refuzat să fac”. Întors la Brașov, după punerea în libertate, a trebuit să se confrunte cu o situație devastatoare. Și-a găsit ambii părinți morți de inimă rea și tristețe. Familia a refuzat să-l primească, învinuindu-l de decesul părinților. Era fără adăpost, dezbrăcat, flămând. Poate atunci s-a rupt ceva în el. Poate n-a mai avut forța necesară să înfrunte noile încercări, ajungând la limita capacității de a îndura, după anii de supremă încordare pentru a corespunde etalonului moral autoimpus. Și poate așa se explică și dependența lui de alcool din anii de după detenție. Avea în spate o condamnare la muncă silnică pe viață și unsprezece ani de detenție.

A colabora

Apropo de colaborarea cu securitatea. Vedetă există și aici un ... dar. Oamenii nu sunt structurați la fel; unii sunt bătaioși, încăpățânați, alții, mai slabi de înger, cedează ușor, de teamă. Aflăm despre noi înșine cine suntem cu adevărat în situații limită — profund relevante. Există apoi o categorie, cea a șantajabililor.

O persoană cu un dosar prost în socialism era șantajabilă; un fost deținut politic era, de asemenea, șantajabil. O femeie cu un soț deținut politic, tolerată într-un post mizer și amenințată mereu cu restructurarea, mai având și copii de crescut, era profund șantajabilă. Cum să pui pe același plan colaborarea unui om șantajabil, cu cea a cuiva care a acceptat să fie informator ca să se bucure de avantaje — uneori substanțiale —, care poate singur și-a oferit serviciile? Deosebirea e ca de la cer la pământ.

În ceea ce mă privește am refuzat colaborarea cu Securitatea. (*Vi s-a propus acest lucru?*) Da, în 1983. Spuneau că le sunt datoare pentru că am făcut declarații dușmănoase la adresa conducerii de partid și de stat; ceea ce era perfect adevărat. Din câte am putut ghici, nu era vorba de o banală muncă de informare. Miza era cu mult mai mare. Au încercat să însceneze anumite lucruri. Luni de zile m-au hărțuit, dar am rezistat. Le-am spus că, dacă consideră că sunt vinovată, n-au decât să mă aresteze, dar informatoare nu mă fac. În cele din urmă m-au lăsat în pace.

După cum vedeți aveam mulți prieteni marginalizați. Dar n-am renunțat la niciuna din prietenii mele. Când am fost la Washington...⁴ (*Voiam să vă întreb despre asta...*) Asta separat, numai să terminăm deocamdată acest capitol. O prietenă de-a mea, evreică, Sanda Vero, născută Blasian, care trăiește la New York, a ținut în mod special să vină și să le spună celor de la Washington că și în socialism am rămas același om curajos, care am fost ca adolescentă. Pentru că, într-o perioadă în care cei care s-au înscris pentru plecare în Israel erau ostracizați și oamenilor le era frică chiar să stea de vorbă cu ei, eu am continuat prietenia cu aceștia... și a povestit următorul caz. Tatăl ei era un mare inginer, profesor la Institutul de Construcții, într-un timp și rectorul Politehnicii din Galați. Era inginerul care, după ce-a plecat în Israel, a făcut celebrul sistem de irigații de acolo, o performanță tehnică fantastică. După ce el s-a înscris pentru plecare, cel mai bun prieten al său, tot inginer și profesor la Construcții, l-a rugat să nu-l mai caute, să nu-i mai dea telefon și, dacă-l vede pe stradă, să treacă pe trotuarul de vizavi, pentru că el nu vrea să-și pericliteze cariera. O asemenea atmosferă de teroare a fost în anii aceia, '50, și atât de lași au devenit oamenii. Sanda a venit să spună că și în acest context eu am rămas prietenă cu ea, că nu-mi păsa de ce mi s-ar putea întâmpla, deși munca mea avea conotații politice mai puternice decât munca unui profesor într-un institut de profil tehnic. (*Asta a spus când ați fost la Washington?*) Da. Sigur, riscam, dar uitați-vă, cu toate riscurile, am reușit să rămân în învățământul superior și am reușit să trăiesc cinstit, pentru că este o minciună că n-aveai de ales. Întotdeauna aveai posibilitatea să alegi, dar unele soluții puteau să fie foarte incomode pentru tine, în timp ce altele — profitabile. Nu știu ce să spun. Cred că am avut noroc sau cineva acolo sus m-a iubit și m-a apărut.

După prăpăd

(*Ce s-a întâmplat cu tatăl dumneavoastră?*) Tata a murit în 1966. Mama — după cum am arătat — a murit în '42, la vârsta de 47 de ani, din cauza unei tensiuni oscilante. (*A rămas la Cluj?*) Da, el a rămas la Cluj. În fiecare an mergeam la el, de două ori — în vacanța de iarnă, și în vacanța de vară. După plecarea mea la București s-a recăsătorit cu o femeie de treabă — tot ungueroaică. Din păcate și Lia a murit după trei ani de căsnicie, în urma unei operații.

(*Cu cele două prietene pe care le aveți, în afară de Hanna, ce s-a întâmplat?*) Una dintre ele, Edith Marczella, a murit în 1990. Suferea de reumatism deformant și în ultimii ani se mișca foarte greu, dar a rămas cu un moral extraordinar. Nu s-a lăsat doborâtă de boală, și-a păstrat umorul, și-a păstrat vitalitatea, în contextul în care cea mai mică mișcare îi provoca dureri insuportabile. După moartea lui tata, în vacanțe locuim la ea, la Cluj, și încercam să o ajut, să-i ușurez cumva viața. Eva sper să mai trăiască încă. Într-o perioadă ne telefonam, pe urmă ea s-a mutat în Ungaria. (*Éva, nu?*) Éva Nagy. Nagy în unguerește înseamnă „mare”. Ei, imaginați-vă, ironia sorții, că s-a măritat cu un avocat, fost deținut politic, care se numea Micu. Deci numele ei actual e Eva Micu. Din Eva Mare a ajuns Eva Mică.

(*Cu verișoara prietenei dumneavoastră Hanna ce s-a întâmplat? A fost deportată la Auschwitz?*) Da, a fost deportată la Auschwitz când avea 17 ani și a supraviețuit. (*V-a povestit despre perioada din lagăr?*) Da, și ea, și Edith Balas, cealaltă foarte bună prietenă a mea. Alice a scris chiar o carte cutremurătoare despre viața ei în lagăr, intitulată „Planeta Auschwitz”. Cartea a apărut la Craiova într-un tiraj foarte mic, pe cheltuiala Hannei și a fratelui ei Peter din Germania.

⁴ Este vorba de festivitatea organizată la Washington de către Adas Izrael Congregation în onoarea mea ca Drept al Popoarelor reprezentând România, în mai 2005 (M. Stroe).

(*Deci ea a fost la Auschwitz...*) A supraviețuit deportării la Auschwitz și după întoarcere a lucrat la Radio, la redacția de știri externe, până la pensionare. S-a măritat cu Tudor Nisipeanu, român oltean, fost deținut politic. Toni, cum îi spuneam noi, era student la Medicină, în anul IV, când a fost arestat pentru omisiune de denunț, împreună cu cel mai bun prieten al lui, Tibi Orheianu, din familia Orheienilor, mari boieri moldoveni. Amândoi au stat cinci ani la Canal și la închisoare, pentru că nu au denunțat o organizație de tineret pro regalistă. Asta se întâmplă, cred, în '48. Toni, după ce s-a întors de la Canal, n-a mai terminat facultatea, dar Tibi Orheianu a reușit să devină medic stomatolog. A trăit un timp în București. Un om încântător, plin de umor. La un moment dat s-a retras la Câmpulung Moldovenesc și a murit foarte tânăr, cred că în urma unui accident vascular. Iar Toni a lucrat ca tehnician la Institutul de Cercetări Agricole, unde a avut o serie întregă de inovații, deși nu era inginer agronom.

Și acum urmează un capitol foarte trist din viața lor, a lui Toni și a lui Alice... Alice, când avea 42 de ani, a născut la șapte luni doi gemeni, un băiat și o fată. Băiatul avea un kilogram și a murit imediat după naștere. Fetița, Diana, care avea 900 de grame, a supraviețuit, dar s-a născut cu o malformație, redelistată cu o hidrocefalie ascunsă. La vârsta de 14 ani, Dandi — cum era alintată — s-a îmbolnăvit grav, diagnosticul fiind incert. Am luat legătura cu profesorul Cajal, fiind în relații mai apropiate cu familia Cajal, și, datorită lui, s-a pus diagnosticul corect, de encefalită. În urma acestei encefalite, hidrocefalia, nedepistată și, până atunci, compensată, s-a decompensat, căile de scurgere a lichidului cefalo-rahidian s-au obturat, lichidul care nu s-a mai putut scurge a început să apese asupra centrilor nervoși; până i s-a făcut operația, până a sosit o valvă de scurgere din Germania, care să-i fie implantată, Dandi a făcut o hemiplegie și a rămas cu partea dreaptă paralizată. A fost o lovitură cumplită, din care biata Alice nu și-a mai revenit. După ani de suferință și durere, a murit în 1994 în urma unui stop cardiac; Dandi locuiește împreună cu Toni, tatăl ei, care are probleme grave de vedere; nervul optic i se atrofiază din ce în ce mai mult și nu prea părăsește casa.

Intervenții salvatoare

(*Povestii-mi și despre prietena dumneavoastră Edith Balas*) Da, Edith Balas... Povestea ei este strâns legată de cea a soțului ei Egon Balas. Egon și-a relatat viața într-o carte, care se numește „Voința de libertate” („Will to Freedom”), apărută și în traducere românească. Dar mai întâi să vă spun cine este în momentul de față Egon Balas... Egon Balas este unul din cei mai mari matematicieni din lume. Conduce departamentul de cercetări operaționale de la Carnegie Mellon University-Pittsburgh, declarat recent cel mai bun din Statele Unite. Deține premiul Von Neumann. Nobel, din considerente numai de el știute — se spune că în adolescență ar fi fost persecutat de profesorul de matematică sau că logodnica l-ar fi părăsit pentru un profesor de matematică — în orice caz, i-a ignorat pe matematicieni. Pentru matematică nu există premiu Nobel. Această lipsă a fost însă compensată, în Statele Unite, prin instituirea premiului Von Neuman, considerat echivalentul premiului Nobel. Egon, în '95 sau '96, a primit acest premiu și, ulterior, de două ori, medalia de aur a matematicienilor, fiind selectat dintre 2000 de candidați, o dată la Rotterdam și a doua oară acum recent, dar nu mai știu unde. Sunt în relații foarte apropiate cu ei. Am și fost la ei în Statele Unite. N-au venit la sărbătorirea de la Washington, pentru că Edith, care e un reputat istoric de artă, a fost programată să țină un ciclu de conferințe la Universitatea din Florența și după aceea urma să meargă la Budapesta, la lansarea cărții sale despre Brâncuși, în traducere maghiară. Ea s-a făcut cunoscută în lumea istoricilor de artă cu teza ei de doctorat despre Brâncuși, susținută în Statele Unite, în care a demonstrat — împotriva teoriilor ce susțin sorgintea africană sau extrem orientală a creației brâncușiene — că substratul adevărat al artei lui Brâncuși este unul profund românesc, și anume arta populară românească. Conștientizând acest fapt în Occident, Edith a făcut un mare serviciu artei românești. Academia Română o invită la toate manifestările legate de Brâncuși și vine des în România. E un prieten al României, a rămas un prieten al României, la fel ca soțul ei.

(*Cum ați cunoscut-o pe Edith?*) Prin niște prieteni clujeni. O scurtă perioadă am fost chiar colege la Catedra de Filozofie de la Universitate. (*Edith este tot evreică sau e unguroaică?*) Evreică, deportată la Auschwitz la vârsta de paisprezece ani. A supraviețuit pentru că ea — ca și Alice — a rămas împreună cu mama ei.

Și acum iarăși vreau să vă vorbesc — și în cazul lui Alice, și în cazul lui Edith — despre destin. Edith era o fetiță foarte frumoasă și bine dezvoltată fizic pentru vârsta ei. La coborârea din tren la Auschwitz, un deținut care lucra ceva la șine a întreb-o pe Edith câți ani are, iar ea a răspuns: 14 ani. Omul a atenționat-o: „Nu cumva să spui că ai 14 ani. Spune că ai 16 ani.” Pentru că, dacă ziceai că ai 14 ani, chiar dacă erai

mai dezvoltată, erai automat trimisă la gazare, fiind considerat încă un copil. Acest om a schimbat destinul lui Edith, i-a salvat viața.

În cazul lui Alice și al mamei sale, destinul a luat înfățișarea unui soldat german. Ele vorbeau bine limba germană și, în ciuda faptului că au călătorit câteva zile în condiții infernale, încă mai aveau un aspect omenesc la sosirea în lagăr. Soldatul german le-a întrebat: „Mamă și fiică?” Auzind răspunsul afirmativ, soldatul le-a împreunat mâinile atenționându-le: „Nu mamă și fiică, spuneți că sunteți surori”. Care era rațiunea? Dacă spuneai „mamă și fiică” și spuneai că fiica are 17 ani, poate se uitau cu ochi mai critici la mamă și puteau să gândească: „Mama, dacă are o fată de 17 ani, poate să fie și o femeie mai în vârstă, deci să plece la stânga”. (*Deci soldatul german a schimbat soarta lor.*) Poate. Acest soldat german și-a pus problema cum să ajute cele două ființe, așa cum putea el, cu posibilitățile lui. (*Chiar și printr-un sfat*) Sfatul acesta poate le-a salvat viața. Vedeți ce periculos este să judeci categorii întregi nenuanțat, obicei care din păcate e răspândit la noi. O gândire calitativă, nuanțată, sensibilă la excepții, opusă celei cantitative, „la grămadă”, judecă omul, ce anume a făcut el acolo unde l-a așezat destinul său. Nu suntem prizonierii absoluți ai determinărilor noastre. Marja noastră de libertate se exprimă prin ce anume facem noi din ce au făcut condițiile din noi. Străvechea înțelepciune din proverbul „Omul sfințește locul” ar trebui să ne dea mai des de gândit. Binele poate țâșni oricând și oriunde și cu cât este mai întunecat decorul cu atât mai luminos, mai prețios este acest bine.

Aș dori să consolidez această mică pledoarie în favoarea excepției cu câteva exemple mai aproape de noi. Istoria Holocaustului din România aduce în vizor demnitari și militari care, refuzând ordinele primite, riscând totul — funcție, libertate, viață —, și-au folosit puterea pentru salvarea vieții evreilor din raza lor de acțiune. Înalta conștiință civică și marele curaj al lui Traian Popovici, primarul orașului Cernăuți în anii 1941-42, au salvat 20.000 de evrei de la deportarea în Transnistria. Colonelul de jandarmi Sabin Motora, ofițer de carieră, comandant în 1944 al lagărelor transnistrene Grosulovo și Vapniarca, a refuzat executarea ordinului de transferare a deținuților antifasciști evrei spre est, pentru a fi predați autorităților germane, și i-a trimis pe aceștia în marș forțat, sub escorta protectoare a jandarmilor, spre vest, spre Basarabia. Când ultimul deținut a trecut podul de pe Nistru, călcând pe pământ basarabean, au și apărut la celălalt capăt al podului trupele germane cu intenția de a-i executa pe prizonieri. Era însă prea târziu. Gestul curajos al colonelului Motora a zădărnicit proiectul criminal, salvând 600 de oameni de la moarte.

Ultimul exemplu ne duce într-o închisoare din România socialistă, unde între deținutul politic Camil Demetrescu și unul din gardienii săi s-a înfiripat o prietenie. Gardianul l-a ajutat pe Camil Demetrescu să supraviețuiască, strecurându-i în celulă hrană, medicamente, îmbrăcăminte. Prietenia a continuat și după anii de pușcărie, până la moartea lui Camil Demetrescu.

(*Pe Alice o știați din Cluj? Ați copilărit cu ea sau ați fost împreună la școală?*) Nu. Alice era verișoara lui Hanna — după cum am mai spus-o — și o știam prin intermediul ei. După deportare, Alice m-a căutat și am devenit cele mai bune prietene.

Destine paralele

Dar să revenim la Edith și Egon. Povestea lui Alice o cunoașteți deja. Egon era fiu de bancher și visul lui era să devină matematician, vis irealizabil, deoarece la universitățile din Ungaria era *numerus clausus*. Și, pentru că între timp tatăl lui și-a pierdut averea, s-a angajat ca muncitor la cea mai mare fabrică de încălțăminte din Cluj, la Dermata, ca să existe cineva care să aducă bani în casă. Acolo, în fabrică, a venit în contact cu mișcarea comunistă de rezistență și a devenit — povestește cum, în ce context, în cartea sa autobiografică — comunist. După ce a organizat o grevă, a intrat în ilegalitate, a fost prins, a făcut o pușcărie cumplită și la un moment dat a reușit să fugă dintr-un lot care după toate aparențele era dus la execuție. După război s-a întors la Cluj. A devenit activist și apoi a lucrat la Ministerul de Externe. În 1948 a fost numit secretar la Ambasada din Londra. Între timp s-a căsătorit cu Edith, care era elevă de liceu și pe care a cunoscut-o la Cluj după deportare. Au stat un an timp la Londra, dar pe urmă au trebuit să se întoarcă în țară; în '49 rușii au expulzat din țară diplomați americani și englezi; americanii și englezii au ripostat simetric expulzând diplomați sovietici și din țările estice. După întoarcere Egon a continuat să lucreze la secția economică a Ministerului de Externe. În '52, cu ocazia lichidării devierii de dreapta, a fost arestat. A stat la pușcărie aproape trei ani, în sistem de carceră, fără proces și fără dreptul de a vedea pe

cineva. Singurii oameni cu care a avut contacte în acești ani au fost temnicerii și anchetatorii. Au vrut să-l determine să recunoască faptul de a fi fost spion anglo-american, dar încercările lor s-au lovit de rezistența lui de fier. Egon descrie amănunțit această perioadă neagră din viața lui în cartea biografică amintită. Tot acolo relatează situația disperată a lui Edith după arestarea lui : a fost aruncată în stradă cu un copil de doi ani în brațe și însărcinată cu un al doilea copil. A trebuit să părăsească și locuința și postul de preparator de la catedră. Din fericire, părinții ei, care trăiau la Cluj, au luat-o la ei și au ajutat-o să supraviețuiască acestei perioade negre. După detenție Egon a fost reabilitat și numit profesor la A.S.E. În această calitate a scris o carte despre doctrina lordului Keynes, cel mai important economist din secolul XX, cel mai bun specialist în probleme de economie capitalistă. Cartea n-a fost pe placul Comitetului Central, fiind considerată cosmopolită, obiectivistă și, mă rog, toate etichetele care erau la modă. Drept care, Egon a fost dat afară de la A.S.E. Au apărut două pagini întregi în „Scântea”, în care a fost înfierat și desființat. Ulterior, cu chiu și vai și-a găsit un post modest într-un institut de cercetări silvice. După cele opt ore de serviciu, venea acasă și făcea matematică până noaptea târziu. Cu ajutorul lui Grigore Moisil — profund impresionat de inteligența și rezultatele sale — a început să publice lucrări care au avut un mare ecou în străinătate. În schimb, aici, în România, Moisil n-a reușit să-i obțină un loc de cercetător la Institutul de Matematică al Academiei. A încercat, a insistat, s-a zbatut și n-a mers. În cele din urmă, văzând că în România nu este loc pentru el, Egon s-a decis pentru plecare. S-a înscris pentru Israel, dar s-a dus în Italia, trambulina pentru Statele Unite. După câtva timp a obținut permisul de intrare în Statele Unite. Aici i s-a propus să profeseze la una din cele mai importante universități, la Standford. A lucrat un timp acolo și pe urmă a venit la Carnegie Mellon University din Pittsburg.

Egon e un om deosebit: cu o voință de fier, tenace, loial, sincer și prieten foarte devotat.

(Unde a cunoscut-o pe soție?) Pe Edith a cunoscut-o la Cluj, după război. Edith avea 18 ani când s-a măritat cu Egon. Ulterior au devenit oameni foarte importanți, așa cum am arătat.

Congregația Adas Izrael

(Anul acesta ați fost în America?) Da, am fost la Washington, la invitația Congregației Adas Izrael. (V-au invitat cei de-acolo?) Această congregație, condusă de un rabin excepțional, rabinul Wohlberg, e o congregație importantă, veche de 140 de ani și foarte bogată. Membrii congregației sunt majoritar marii avocați și medici evrei din Washington. Deci oameni cu dare de mână. Acum 13 ani, membrii congregației au luat decizia ca în fiecare an să invite un „Drept al Popoarelor” dintr-o anumită țară, sărbătorindu-l și gravându-i numele pe o piatră comemorativă din grădina sinagogii. Anul acesta Congregația a decis să invite pe cineva din România și alegerea a căzut pe mine. (Cât timp ați stat acolo?) O săptămână. Am sosit într-o zi de joi, fiind cazată în cel mai elegant hotel din Washington. A doua zi, vineri, am participat la o recepție organizată în cinstea mea de către o membră foarte bogată a Congregației. Această doamnă, care are o vilă imensă, invită în fiecare an aproximativ 80 de persoane pentru sărbătorirea dreptului din anul respectiv. Și acum — surpriză: cine credeți că a venit la recepția de vineri și după aceea la întâlnirea de sâmbătă cu rabinul și la festivitatea de duminică? John Rosapepe, fostul ambasador al Statelor Unite în România. Domnul Rosapepe nu este evreu și nu mai lucrează în cadrul ministerului de externe american, dar, pentru că a fost cândva ambasador în România, a considerat o datorie de onoare a lui să participe la toate acțiunile de sărbătorire a unei românce, care acolo reprezenta țara ei.

La festivitatea de duminică a participat un reprezentant al establishmentului, al statului american, locțiitorul ambasadorului României (ambasadorul fiind plecat în Florida), reprezentanți ai mass-media și membrii congregației.

Festivitatea a început cu intonarea imnurilor naționale ale României, Statelor Unite și Israelului, după care a urmat discursul rabinului, cuvântul meu și un program artistic susținut de elevele liceului confesional. Aceste fete mi-au oferit o carte scrisă și ilustrată de ele, o carte în care copile de 14-15 ani mi-au împărtășit gândurile lor în legătură cu Holocaustul și cu gestul meu.

Eu m-am simțit copleșită... Mă consider un om obișnuit și mi s-a părut ireal ca în onoarea mea să răsunе imnurile naționale a trei țări. Mi s-a părut de necrezut ca numele meu — al unei necunoscute — să figureze pe piatra memorială din Washington, alături de nume de faimă mondială, ca numele lui Jan Karski, Preben Munch Nielsen și Raul Wallenberg. Jan Karski, un cunoscut diplomat polonez, a fost primul care a informat și avertizat Occidentul cu privire la adevărata natură a așa-ziselor „lagăre de muncă” germane, în frunte cu Auschwitz-ul. Danezul Preben Munch Nielsen, împreună cu un grup de prieteni studenți au salvat 90 la sută din evreii din Danemarca, trecându-i treptat — deghizați în pescari — cu niște bărci pescărești în Suedia. Și asta în condițiile în care circulau mereu vase nemțești în strâmtoare.

Gândiți-vă câte drumuri au trebuit să facă, de câte ori au trebuit să-și învingă teama de moarte. Raul Wallenberg, un aristocrat suedez, lucra ca secretar la Ambasada Suediei de la Budapesta în timpul războiului. În această calitate a eliberat certificate de cetățenie suedeză la mii de evrei. Comparându-mă cu ei, gestul meu mi s-a părut insignifiant. Dar m-am gândit la acel minunat dicton din Talmud: „Cine salvează o viață, salvează întreaga omenire” și la faptul că, indiferent câte vieți salvezi, una sau zeci de mii, nu poți plăti decât o singură dată, dacă trebuie să plătești: cu propria-ți viață.

La sfârșitul ceremoniei mi-au înmănat o splendidă menoră de argint și un plic cu bani pe care însă eu l-am refuzat, deși trăiesc greu dintr-o pensie mică. Gesturile morale, cred, trebuie să rămână, cu toate implicațiile lor, în sfera spirituală. Pentru mine cea mai frumoasă recompensă este faptul că prin cele două pietre comemorative pe care este gravat și numele meu — una la Ierusalim și cealaltă la Washington — am intrat cu un nume bun în memoria colectivă a unui popor.

(Dumneavoastră ați ajuns deci în America într-o zi de joi și duminică a fost festivitatea oficială?) Da. *(Și acolo, în afară de ceremonie, ce-ați mai făcut? Aveați un program zilnic?)* Zilnic, de la ora 9 până seara la 10 -11. Zilnic luam masa cu cineva, cinam cu alții, numai cu oameni care vorbeau franceza. Cunosând prea puțin engleza, am cerut un translator de limba franceză. *(V-ați întâlnit cu români în Statele Unite?)* Desigur. M-am văzut cu Radu Ioanid de la Muzeul Holocaustului, am cunoscut o tânără româncă măritată cu unul din avocații de acolo, o fată foarte simpatică. Am mai întâlnit o profesoară originară din Arad, soția unuia din membrii Congregației, care trebuia să-mi servească drept translator la un for oficial și care în loc să traducă a vorbit tot timpul despre ea și familia ei.

(Cum vi s-a părut în Statele Unite?) Eu am mai fost în Statele Unite, în '91, la Edith și Egon. N-am fost deci acum pentru prima oară. Washington-ul e un oraș relativ vechi și foarte interesant. *(Ați văzut Casa Albă?)* De la distanță. De Casa Albă nu te poți apropia prea mult. Washington-ul este construit pe o suprafață foarte mare, în mijlocul unei păduri. La hotelul în care am stat, sus la etajul 10, când mă uitam în jos nu vedeam decât copaci. Este foarte multă verdețură... Nu există zgârie-nori în Washington pentru că e interzis ca o clădire să fie mai înaltă decât monumentul lui Washington. Or înălțimea monumentului permite doar o construcție de 10 etaje. Străzile sunt foarte largi... Lumea nu locuiește propriu-zis în Washington. Există o mulțime de orașele satelit în jurul centrului Washington-ului și acolo stă majoritatea, în vile tipic americănești, construite din lemn.

(Dar v-a plăcut cum ați fost sărbătorită...) A fost emoționant. Eu nu prea am întâlnit oameni asemenea lor: de o bună creștere perfectă, discreți, generoși... Lor li s-a părut aproape de neînțeles că o adolescentă, care avea toată viața în fața ei, singură, fără să fie într-o asociație, fără să aibă un suport, a luat această decizie prin care risca condamnarea la moarte. *(Este ceva ieșit din comun, pentru că nu v-ați consultat nici cu părinții... Tatăl dumneavoastră a aflat până la urmă ce-ați făcut?)* Nu. *(Niciodată n-a știut?)* Nu. Nici măcar ulterior, n-avea sens să-i spun. După război, când s-au întors supraviețuitorii din lagărele de exterminare — foarte puțini — s-a aflat.